

II. Abdülhamid Döneminde Hicaz'da Görülen Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler

Measures Taken Against Epidemic Diseases in Hejaz in the Period of
Abdulhamid II

Hasan TELLİ

Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Bilim
Dalı

Assoc. Prof., Mersin University, Faculty of Theology, Department
of Islamic History, Mersin/Türkiye

tellihasan@mersin.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9142-7469

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 24 Ağustos/August 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 05 Kasım/November 2024

DOI: 10.53683/gifad.1538001

Atıf / Citation: Telli, Hasan. "II. Abdülhamid Döneminde Hicaz'da Görülen Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler/ Measures Taken Against Epidemic Diseases in Hejaz in the Period of Abdulhamid II". *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 14/27 (Ocak/January 2025/1): 1-39

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiatergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Türkiye. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Hz. Peygamber döneminden beri hac ve umre ibadetini gerçekleştirmek isteyen Müslümanlar her yıl Mekke ve Medine'ye gelmiş, bu vesileyle Hicaz bölgesine girip çıkmıştır. Gelen insanların bir kısmı veba ve kolera gibi salgın hastalıkları da beraberinde getirmiştir. Bu durum bölge halkı, hacılar ve dönüş yerlerindeki insanlar için büyük risk oluşturmuş ve çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. Osmanlı Devleti Hicaz bölgesinde görülen salgın hastalıklara karşı tedbir almak durumunda kalmıştır. Bu çalışma, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Hicaz bölgesinde ortaya çıkan veba ve kolera gibi salgın hastalıklara karşı Osmanlı yönetiminin ortaya koyduğu mücadele ve tedbirler konusunu içermektedir. Çalışma, mezkûr bölgede özellikle 1881-1909 yılları arasında meydana gelen salgın hastalıklar hakkındaki Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak ele alınmıştır. Çalışmada, bölgedeki salgının yakından takip edilmesi, sağlıkla ilgili yeni birimlerin ihdası, sağlık ödeneklerinin artırılması, sağlık ve korunma tedbirlerinin uygulanması, karantina uygulamaları, modern tıbbi cihaz ve makinelerinin kullanılması ve hac dönüşü salgın hastalıkların takibi gibi konulara odaklanılmıştır. Örneklem ve tümevarım yöntemiyle konuyla ilgili arşiv belgeleri analiz edilmeye ve bu belgelerin içerikleri üzerinde değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İslam Tarihi, Osmanlı, 2. Abdülhamid, Hicaz, Mekke, Salgın Hastalıklar, Veba, Kolera.*

Abstract

Muslims who want to perform hajj and 'umrah worship come to the Hijaz region every year. Some of the arriving people brought with them epidemic diseases such as plague and cholera. This posed a great risk to the local population, pilgrims and returnees, and led to many deaths. The Ottoman Empire had to take measures against epidemics in the Hejaz region. This study focuses on the struggle and measures taken by the Ottoman administration against epidemics such as plague and cholera that emerged in the Hejaz region during the reign of Abdul Hamid II (1876-1909). The study is based on Ottoman archival documents on the epidemics that occurred in the region, especially between 1881-1909. The study focuses on issues such as the close monitoring of the epidemic in the region, the creation of new health-related units, the increase in health allowances, the implementation of health measures, quarantine practices, the use of modern medical devices and machines, and the follow-up of epidemics on the return of pilgrimage. Through sampling and inductive method, archival documents on the subject were analyzed and evaluations were made on the contents of these documents. Document analysis method was used in the study.

Keywords: *Islamic History, Ottoman, Abdulhamid II, Hejaz, Mecca, Epidemics, Plague, Cholera.*

Extended Summary

One of the biggest disasters threatening humanity from past to present has been epidemics. Travels and migrations have further increased the spread of epidemics. Throughout Islamic history, Muslims who wanted to perform *hâjj* and *'umrah* worship came to Mecca and Medina every year and entered and left the Hejaz region on this occasion. Some of these people brought epidemic diseases such as plague and cholera with them. This situation threatened the people of the region, the pilgrims and the people in the return destinations and caused the deaths of some people. For example, 5 thousand people died in 1881, about 30 thousand in 1891-1893, 329 in 1901 and about 500 in 1908. The Ottoman Empire had to take measures against the epidemics in the Hejaz region. During the reign of Abdulhamid II (1876-1909), the Hejaz region was one of the regions where this struggle was carried out.

This study covers the epidemics such as plague and cholera that emerged in the Hejaz region during the reign of Abdulhamid II and the struggle and measures taken by the Ottoman administration against them. The study has been handled within the scope of Ottoman archival documents that address the epidemics that occurred in the region in question, especially between 1881-1909. The study focuses on issues such as the close monitoring of the epidemic in the region, the creation of new health-related units, the increase in health allowances, the implementation of health and prevention measures, quarantine practices, the use of modern medical devices and machines, and the follow-up of epidemics after returning from pilgrimage/*hâjj*. Through sampling and inductive methods, archival documents on the subject were analysed and evaluations were made on the contents of these documents. Document analysis method based on analysing archival documents was used in the study. — 3

During the reign of Abdulhamid II, various measures were taken against epidemics such as plague and cholera in the Hejaz region. With these measures, it was aimed to prevent the spread of the disease and efforts were made to prevent more people from getting sick and dying. Abdulhamid II tried to closely follow the developments regarding epidemics in the Hejaz region. It was observed that when there were any developments related to the epidemic in the region, necessary correspondence was made between official institutions and coordination was tried to be ensured. In this sense, it was observed that there was an exchange of information between institutions such

as the Yıldız Palace, the Sadâret, the Ministry of Health, the Ministry of Finance, the Ministry of Internal Affairs, the Ministry of Commerce, the Ministry of Maritime Affairs, the Ministry of Foreign Affairs, the Hejaz Province and the Jeddah Quarantine Inspectorate. Sometimes inspectors were also sent to follow the developments regarding the health situation in the region.

Within the scope of a more effective fight against epidemics, the Mecca Sanitary Directorate was established in 1895. In this year, the Hejaz Health Regulation was written on health measures. In 1908, the Hejaz Sanitary Council was established in Istanbul. In 1909, the General Directorate of Hejaz Health Department was established, consisting of the medical directorates of Mecca, Medina, Jeddah and Yenbu', with Istanbul as its centre. Hospitals in Mecca, Medina and Jeddah played important roles in the fight against epidemics. The Ottoman Empire made efforts to increase the capacities and strengthen the facilities of the existing hospitals in the region in order to break the effects of infectious diseases that emerged in the region and to eliminate them. It decided to open new hospitals. In addition, new health personnel, especially doctors, were appointed to the region. Efforts were made to increase the number of health personnel. During periods of epidemics, appropriations allocated to the Hejaz province were increased and special allocations were sent to be spent on health measures. For example, in 1906, the Mecca Sanitary Administration urgently requested 30 thousand kurus for the fight against the plague, and Sadâret notified the Ministry of Finance to send this amount to Mecca.

Health and protection measures against epidemics were activated in the region. In this sense, cleanliness practices were given great importance. New examination stations were opened. The guest house built in Mecca was used from time to time within the scope of health measures. Quarantine practices were emphasised at necessary places and times in the region. Care was taken to use and disseminate modern medical devices, instruments and machines. The health conditions of those returning from Hejaz were closely monitored and efforts were made to prevent the epidemic from spreading to other cities. Realistic analyses were carried out by Dr. Bonkowski against the work of the British chemist Dr Franklin, who made malicious propaganda that the source of cholera was Zamzam water by preparing fake scientific reports. Thus, it was proved that Zamzam water was clean and did not cause an epidemic, and the negative perception management of the British was tried to be prevented.

In conclusion, Abdulhamid II tried to fight against the epidemics in the Hejaz region in an effective and dynamic way, and took important and successful steps both in reducing the impact of epidemics in the Hejaz region and in preventing them from spreading to other cities after returning from pilgrimage.

Giriş

Salgın hastalıklar, geçmişten günümüze insanlığı tehdit eden en büyük felaketlerden birini teşkil etmektedir. Sağlıksız koşullar, doğal dengenin bozulması, kıtlıklar, doğal afetler vb. nedenler salgın hastalıklara sebebiyet vermiştir. Seyahatler ve göçler de salgınların yayılmasını tetiklemiştir.¹ Veba, çiçek, kolera, tifo, frengi, sıtma, difteri ve verem gibi bulaşıcı hastalıklar devletleri ve toplumlari derinden etkilemiş, kısa süre içinde yayılarak milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuştur.² Kitlese ölömlere ve toplum üzerinde derin acılara neden olan hastalıkların başında veba ve kolera gelmektedir. Osmanlı coğrafyasında veba, 17. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar, kolera ise 19. yüzyılda yaygınlık göstermiştir.³ Osmanlı Devleti bu hastalıklara karşı mücadele etmek durumunda kalmıştır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bu mücadelenin sürdürüldüğü bölgelerden biri de Hicaz coğrafyası olmuştur.

Arabistan yarımadasında Kızıldeniz’in doğu sahili boyunca uzanan ve Haremeyn ile mîkât yerlerini içine alan coğrafi bölgeye Hicaz denilmiştir. Şam ile Yemen’i birbirine bağlayan Hicaz, ana ticaret yolunun üzerinde olmuş ve geçit görevi görmüştür.⁴ Hicaz bölgesi; Mekke, Medine ve Cidde şehirlerini içinde bulundurması ve hac ibadetinin merkezi konumunda bulunması nedeniyle her dönemde önemini yüksek düzeyde devam ettirmiştir. Bu bölge Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır’ın fethinden sonra

¹ Özgür Yılmaz, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6/1 (2017), 25.

² Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 15-16.

³ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 43-65; Gülden Sarıyıldız, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler*, (İstanbul: 2001), 309–319; Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını İstanbul Örneği (1892-1895)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 2-29; Abdulkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* 41 (2009), 242.

⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Hicaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/432-433.

1517 yılında sulh yoluyla Osmanlı topraklarına katılmıştır. Tanzimat dönemindeki yeni yapılanmayla beraber bölgede Hicaz vilayeti teşkil edilmiştir.⁵ II. Abdülhamid döneminde 1908 yılında Hicaz demiryollarının inşası tamamlanmıştır. Hacılar için Mekke ve Medine’de misafirhaneler, hastaneler, su yolları ve çeşmeler yaptırılmıştır. Buralarda telgraf hatları, karantinalar ve sıhhiye idareleri faaliyete geçirilmiştir. 1908 yılından sonra Osmanlı valisine muhalefet etmeye başlayan Şerif Hüseyin, I. Dünya Savaşı’nda İngilizlerle anlaşarak 1916 yılında Osmanlı Devleti’ne isyan etmiş ve Medine hariç Hicaz bölgesini kontrol altına alarak kendisini Arap beldesinin kralı ilan etmiştir. Medine’yi iki buçuk yıl müdafaa eden Fahreddin Paşa baskılara dayanamamış ve 10 Ocak 1919’da Medine’den çıkmak zorunda kalmıştır. Böylece Hicaz bölgesi tamamen Osmanlı idaresinden çıkmıştır.⁶

Şekil 1: II. Abdülhamid Döneminde Kâbe ve Mekke Şehrinin Genel Görünüşü⁷

6

Şekil 2: II. Abdülhamid Döneminde Medine Şehrinin Genel Görünüşü⁸

⁵ Bu vilayet Mekke, Medine ve Cidde sancaklarından oluşmuştur. bk. *Hicaz Vilayeti Salnamesi* (Mekke: y.y. 1306), 135; Hasan Tahsin, *Coğrafya ve Tarih Hitta-i Hicâziyye ve Evsâfi Haremeyn eş-Şerîfeyn* (İstanbul: Sultan Ahmed Mekteb-i Sanayi, 1296), 10; Zekeriya Kurşun, “Hicaz (Osmanlı Dönemi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/437-439; İsmail Metin, “Osmanlıların Kâbe ve Mescid-i Haram Hizmetleri”, *Turkish Studies*, 10/2 (2015), 667.

⁶ Kurşun, “Hicaz (Osmanlı Dönemi)”, 438-439; Azmi Özcan, “Şerif Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2021), 38/585-586.

⁷ İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı (İÜMK), “Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri”, Yer No. NEKYA90770/1.

⁸ İÜMK, “II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri”, Yer No. NEKYA90743/9.

1. Hicaz Bölgesinde Görülen Salgın Hastalıklar

Hac ve umre ibadeti vesilesiyle dünyanın çeşitli coğrafyalarından Hicaz bölgesine gelen insanların bir kısmı geldikleri yerlerdeki salgın hastalıkları da beraberlerinde getirmiştir. Bu durum bölgeyi tehdit altına almıştır. Hicaz bölgesi salgın hastalıkların merkezi ve kaynağı olmamasına rağmen yoğun nüfus hareketliliği sebebiyle salgın hastalıklardan en çok etkilenen yerlerden biri haline gelmiştir.⁹ 19. yüzyılda Hicaz bölgesine gelenlerin sayısı yüzbinlerin üzerindedir. 1865 yılında bölgeye gelen hacı sayısı 150 bine ve 1893 yılında ise 300 bine ulaşmıştır. 1868 yılında Cidde iskelesine çıkan hacı sayısı yaklaşık 24 bin iken bu sayı 1893'te yaklaşık 93 bine, 1907 yılında ise 108 bine çıkmıştır. Cidde, hacca deniz yoluyla gelenler için önemli bir merkez konumunda olmuştur.¹⁰ Özellikle hac dönemindeki yoğun nüfus hareketliliği salgın hastalıkların bölgeye geçişini ve yayılmasını kolaylaştırmıştır. Salgın hastalıklar Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır.¹¹

19. ve 20. yüzyılda Hicaz bölgesini etkileyen en önemli salgın hastalıkların başında veba ve kolera gelmektedir. Hicaz'da kolera salgını ilk

⁹ Mevlüt Kırat, 1884 (H.1301)*Tarihli Hicaz Vilayet Salnâmesi Transkripsiyon-Değerlendirme* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 17-18.

¹⁰ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 52-53; Gülden Sarıyıldız, "II. Abdülhamit'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1994), 123; Çağrı Güntan, *II. Abdülhamit Döneminde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı İle Osmanlı Kentine Yansıtılması* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 194; Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını İstanbul Örneği (1892-1895)*, 63.

¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Evkaf (C.EV)*, 192/9580.

olarak 1830-1831 yılında ortaya çıkmış ve 1913 yılına kadar 22 defa kendisini göstermiştir.¹² 1831 yılında 20 bin, 1835-1846 yıllarında 15 bin, 1865 yılında 15 bin, 1881 yılında 5 bin, 1891-1893 yıllarında yaklaşık 30 bin, 1901 yılında 329 ve 1911 yılında 2.078 kişi ölmüştür.¹³ 1881 yılında İngiliz kimyager Dr. Franklin zemzem suyunu tahlil ettiğini ve kolera'nın kaynağının zemzem olduğunu iddia etmiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamid, baş kimyageri Bonkowski'ye zemzem suyunu tetkik ettirmiştir. Sonuçta verilerin Dr. Franklin'in sonuçlarının tam zıddında çıktığı ve zemzem suyunun çok temiz olduğu görülmüştür.¹⁴ Böylece Dr. Franklin'in dünya kamuoyunda zemzemi kötülemeye yönelik art niyetli teşebbüsünün önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Bölgede görülen bu salgın hastalıklar Osmanlı Devleti tarafından yakından takip edilmiş ve konuyla ilgili tüm bilgilerin Sadârete bildirilmesi istenmiştir. Bu vesileyle salgın tehlikesi arz eden küçük, büyük tüm vakalar İstanbul'a bildirilmiştir. Haclıların Hicaz bölgesine giriş ve çıkışları da yakından takip edilmiştir. 1884 yılı *Hicaz Vilayeti Salnamesi*'nde belirtildiğine göre Mekke'de kolera hastalığı 1881-1884 yılları arasında üst üste etkisini göstermiştir.¹⁵ 1885 yılında Tunus'tan gelen haclıların sağlık durumlarının yolunda olduğu rapor edilmiştir.¹⁶

1893 yılında Hicaz bölgesinde hac mevsiminde kolera salgını yaşanmış ve Mekke şerifinin tahminine göre yaklaşık 50 bin kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁷ Ancak Mekke Sıhhiye Doktoru Kasım İzzeddin, bu yılda salgında vefat edenlerin sayısını 30.336 olarak vermiştir.¹⁸ 13 Haziran 1897 tarihli belgede

¹² Hicaz Sıhhiye Dairesi, *İslâhât-ı Sıhhiye-i Hicâziyye Beyannâme* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329), 3-5; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 61-69.

¹³ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 61-69; Gülden Sarıyıldız, "Hicaz'da Salgın Hastalıklar ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", *Tarih ve Toplum* 18/104 (1992), 20-21; Sinan Kunalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", çev. Münir Atalar *OTAM* 7 (1996), 503.

¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 168/106; Hasan Barlak, *Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 210; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 76-79; Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Hicaz'da Kolera ve Zemzem Suyu," *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-23 Eylül 1993) Bildiriler*, (İstanbul: 1993), 2/295-300.

¹⁵ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, (Hicaz: Hicaz Vilayeti Matbaası, 1301), 58.

¹⁶ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 18/106.

¹⁷ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 4; İsmail Metin, "Sosyal Hizmetler Bağlamında Mekke'de Osmanlı İzleri", *Turkish Studies* 10/1 (2015), 468.

¹⁸ Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi, Senevi Rapor: Hicaz'da Teşkilat ve İslahat-ı Sıhhiye 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328), 8; Kasım İzzeddin, *Mekke-i Mükerrreme'de Kolera ve Hifzussıhha* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327), 80, 84; Barlak, *Dinî ve Siyasî Yönden*

Cidde'de veba hastalığının zuhur ettiği ve hastalığın Mekke'ye sirayet etmemesi için sıhî tedbirlerin alındığı ifade edilmiştir.¹⁹ 1 Nisan 1899 tarihinde Hicaz'dan gönderilen telgrafta da Mekke'de iki kişinin vebaya yakalandığı haber verilmiştir.²⁰ Vebanın ne zaman başladığı ile ilgili incelemeler yapılmıştır. Bu incelemelerde birkaç hafta öncesinde Mekke'de genel sağlık durumunun yerinde olduğu ve vebaya dair bir vukuatın yaşanmadığı gözlemlenmiştir.²¹ Bu gözlem vebanın birkaç günlük süre zarfında ortaya çıktığını da göstermektedir.

1900 yılında Tan Gazetesi'nin neşrettiği bir telgrafta Mekke'de bir kişinin vebaya tutulduğu ifade edilmiştir. Hariciye Nezâreti bu haberin doğruluğunu hemen araştırmış, Mekke'de bir kişinin vebaya yakalandığını ancak ölmediğini Sadârete bildirmiştir.²²

1902 yılında Hicaz bölgesinde toplu ölümlerin yaşandığı bir salgın hastalık ortaya çıkmıştır. 6 Mart 1902 tarihli belgeye göre Mekke'den Medine'ye gelen 6 bin develik hac kafilesinde şüpheli bir hastalık görülmüş ve iki gün içinde 90'dan fazla kişinin vefat ettiği bildirilmiştir. Şüpheli hastalığın veba mı yoksa kolera mı olduğu ile ilgili araştırmaların yapılması istenmiştir.²³ Söz konusu yılda Mekke'de zuhur eden kolera hastalığı bayramdan bir ay önce başlamış ve bayram günlerinde de artış göstermiştir. Bir buçuk ay kadar süren salgında yaklaşık 4 bin kişi ölmüştür.²⁴

Sadâretin, Mâliye Nezâretine gönderdiği 31 Temmuz 1906 tarihli belgede Cidde'de veba hastalığının devam ettiği bildirilmiş, vaka sayısı ile ilgili bilgilendirmede bulunulmamıştır.²⁵ Tan Gazetesi'nin 3 Şubat 1908 tarihli nüshasında Mekke'de vebadan dolayı 486 kişinin vefat ettiği ifade edilmiştir. Gazetede bu haberin özeti Matbû'ât-ı Dâhiliye Müdürlüğü tarafından padişaha sunulmuştur.²⁶

1908 yılında Mekke bölgesinde ortaya çıkan kolera ve veba çok sayıda

Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876–1909), 208; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 67.

¹⁹ BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM)*, 574/13.

²⁰ BOA, *Y.MTV*, 188/156.

²¹ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)*, 45/33.

²² BOA, *Y.A.HUS*, 393/131.

²³ BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)*, 2596/57.

²⁴ İzzeddin, *Mekke-i Mükerreme'de Kolera ve Hıfzussuha*, 40-41; Barlak, *Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876–1909)*, 208.

²⁵ BOA, *A.MKT.MHM*, 589/8.

²⁶ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.DH)*, 14/34.

insanın vefatına sebep olmuştur. Bu yılda hac mevsiminde toplu ölümler yaşanmıştır. Yaşanan ölümler günlük olarak kayıt altına alınarak takip edilmiştir. 6 Ocak 1908 tarihi ile 7 Şubat 1908 tarihi arasında bir aylık süre içinde Mekke ve Mina'da 2409 kişi, Ebû Ali Tahaffuzhanesinde 2 kişi, Cidde'de 43 kişi ve Medine'de 1 kişi koleradan dolayı vefat etmiştir. En çok ölüm vakasının görüldüğü gün 17 Ocak 1908 tarihinde olmuştur. O gün koleradan dolayı 486 kişinin öldüğü haber edilmiştir. Bu tarihlerde ölüm vakalarından ayrı olarak Mekke'de 30 kişinin ve Medine'de ise 4 kişinin kolera hastası olduğu rapor edilmiş ve hastaların tedavi altına alındığı aktarılmıştır. Mekke'de 12 Ocak 1908 tarihinde kolera hastası olan 6 kişi, 17 Ocak 1908 tarihinde de 18 kişi tecrit altında tutulmuştur. Kayıtlara göre Hicaz bölgesinde 8 Şubat 1908 tarihinden sonra ölüm ve hasta vakalarının yaşanmadığı rapor edilmiştir.²⁷

Mekke'de toplu ölümlere sebep olan kolera hastalığının civar şehirlere sıçramaması için önlemler alınmıştır. Alman sağlık tedbirleri fayda sağlamış olacaktır ki Medine'de ve Cidde'de toplu ölümler gerçekleşmemiştir. Mekke ile Medine arasındaki hacıların intikalleri doktorların refakatiyle gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda Ocak 1908'de 7 bin deveden oluşan mahmil-i şerif, bir ambulans ve doktor refakatiyle Medine'den Mekke'ye hareket etmiştir. Bu tarihte Medine'de ve Mısır'da 14 günden beri koleradan bir eser görülmediği, 1500 hacının Yenbu'a, 1829 hacının güneye, 553 hacının Konya Vapuru'yla Tûr-i Sînâ'ya yönelerek Cidde'den hareket ettiği haber verilmiştir. Hac yolu güzergâhında bulunan Yenbu'da bu yılda kolera vakası görülmemiştir. 14 Ocak 1908 tarihinde hacıları taşıyan Garip Vapuru'nda bir kişinin koleradan vefat ettiği bildirilmiştir.²⁸

2. Hicaz'da Görülen Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler

II. Abdülhamid döneminde Hicaz bölgesinde görülen veba ve kolera gibi salgın hastalıklara karşı çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirlerle hastalığın yayılmasının önüne geçilmek istenmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Hicaz bölgesinde alınan bu tedbirleri genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür.:

2.1. Salgının Yakından Takibi ve Yeni Birimlerin İhdası

II. Abdülhamid, Hicaz bölgesinde salgın hastalıklarla ilgili gelişmeleri sıkı bir şekilde takip etmeye çalışmıştır. Bölgede salgınla ilgili herhangi bir

²⁷ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.SH)*, 7/46; 7/51.

²⁸ BOA, *Y.PRK.SH*, 7/46.

gelişme olduğunda resmi kurumlar arasında gerekli yazışmaların yapıldığı ve koordinasyonun sağlanmaya çalışıldığı görülmüştür. Bu anlamda Yıldız Sarayı²⁹ Sadâret,³⁰ Sıhhiye Nezâreti,³¹ Maliye Nezâreti,³² Dahiliye Nezâreti,³³ Ticaret Nezâreti,³⁴ Bahriye Nezâreti,³⁵ Hariciye Nezâreti,³⁶ Hicaz Vilayeti³⁷ ve Cidde Karantina İnspektörlüğü³⁸ gibi kurumlar arasında bilgi alışverişinin olduğu gözlemlenmiştir. Bölgenin sağlık durumuyla ilgili gelişmeleri takip etmek amacıyla bazen müfettişler de gönderilmiştir. 1893 yılında Hicaz’da ortaya çıkan koleranın yakından takip edilmesi ve gerekli tedbirlerin tespiti konusunda Kaymakam Şakir Efendi Hicaz’a teftiş için gönderilmiştir. Şakir Efendi Hicaz’ın sağlık durumunu ve alınacak tedbirleri bir rapor haline getirmiştir.³⁹ Sıhhiye İşleri Dairesi bünyesinde bulunan Sıhhiye Meclisi 1895 yılında Hicaz’da alınacak sağlık ve temizlik tedbirleri konusunda bir rapor tanzim etmiştir. Meclisin ikinci reisi Ahmed Midhat Efendi başkanlığındaki komisyonun hazırladığı bu raporda Mekke, Arafat, Mina, Cidde, Yenbu’ ve Medine’de alınacak tedbirlerden bahsedilmiştir.⁴⁰ Salgın hastalıklara karşı daha etkin bir mücadele yürütme kapsamında 1895 yılında Mekke Sıhhiye Müdürlüğü kurulmuştur.⁴¹ Bu yılda sağlık tedbirleri konusunda Hicaz Sıhhiye Lâyihası yazılmıştır.⁴² 1908’de İstanbul’da Hicaz Sıhhiye Meclisi tesis edilmiştir. Bu meclis Hicaz beldesinde yeni sağlık birimlerinin ihdas edilmesi

²⁹ BOA, Y.MTV, 296/187.

³⁰ BOA, Y.A.HUS, 393/131.

³¹ BOA, Y.PRK.SH. 7/51; BOA, DH.MKT, 2713/41; 2174/122; 589/5; 574/22; BOA, Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞÖ), 64/22; BOA, A.MKT.MHM, 589/8.

³² BOA, Babıali Eorak Odası Evrakı (BEO), 2915/218551; BOA, DH.MKT, 2333/19; BOA, DH.MKT. 1086/34; BOA, A.MKT.MHM, 589/8; 589/5; 586/18; 574/13.

³³ BOA, BEO, 3207/240496; BOA, DH.MKT, 2713/41; BOA, DH.ŞFR, 232/41; 232/56; BOA, Y.PRK.DH, 14/34; BOA, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ), 62/55; BOA, DH.MKT, 2596/57; 2333/19; 2185/30; 1086/34; BOA, A.MKT.MHM, 589/8.

³⁴ BOA, HR.MKT, 851/5; 852/60.

³⁵ BOA, DH.MUİ, 62/55.

³⁶ BOA, Y.A.HUS, 393/131.

³⁷ BOA, DH.MKT, 2333/19; 1086/34; BOA, Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT), 852/60; BOA, A.MKT.MHM, 589/5; 574/22.

³⁸ BOA, Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR), 232/41; 232/53; 232/56.

³⁹ Saryıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 4, 79-80; Metin, “Sosyal Hizmetler Bağlamında Mekke’de Osmanlı İzleri”, 468.

⁴⁰ Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye, *Kıt’a-i Hicâziyyece İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzîfiyye Raporun Suret-i Tercümesi* (Dersaadet: Matbaa-i Osmâniyye, 1311), 1-22.

⁴¹ Saryıldız, “II. Abdülhamit’in Fakir Hacılar İçin Mekke’de İnşa Ettiği Misafirhane”, 121-145.

⁴² Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevi Rapor: Hicaz’da Teşkilat ve Islahat-ı Sıhhiye 1329 Senesi Hacc-ı Şerif* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329), 14; Aysel Şahin, “Osmanlı Devleti’nde Hacılara Verilen Sağlık Hizmetleri”, *Pearson Journal Of Social Sciences Humanities* 6/14 (2021), 123.

için çalışmalar başlatmıştır. Bu kapsamda 1909 yılında merkezi İstanbul olmak üzere Mekke, Medine, Cidde ve Yenbu' sıhhiye müdürlüklerinden oluşan Hicaz Sıhhiye Genel Müdürlüğü ihdas edilmiştir. Akabinde Mekke Sıhhiye İdaresinin teşkilatı daha da genişletilmiştir. Medine, Cidde ve Yenbu' şehirlerinde birer sıhhiye idaresi kurulmuştur. Hicaz sıhhiye merkezleriyle ilgili bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatnamede Mekke Sıhhiye Müdürlüğüne bağlı olarak Ciyâd, Şeybe, Mu'allâ ve Tâif'te dört sıhhiye merkezinin tesis edilmesi öngörülmüştür. Talimatnamede bu sıhhiye merkezlerinde bir tabibin, bir tabip muavininin ve bir sıhhiye polisi takımının görevlendirildiği, bu görevlilerin her sabah çarşıları, pazarları, sokakları, hacıların kaldığı haneleri ve satılan ürünleri sağlık açısından teftiş etmekle vazifeli oldukları beyan edilmiştir.⁴³ Kurumlar arası yazışma ve koordinasyonda Hicaz bölgesine kurulan telgraf hattının da önemli bir rol üstlendiği tespit edilmiştir. Zira gelişmelerle ilgili sıcak bilgilerin birçoğu telgrafnamelerle gönderilmiştir.⁴⁴

2.2. Hastane ve Sağlık Kuruluşlarının Güçlendirilmesi

Mekke, Medine ve Cidde'deki hastaneler salgın hastalıklara karşı mücadelede önemli roller üstlenmişlerdir.⁴⁵ Osmanlı Devleti, bölgede zuhur eden bulaşıcı hastalıkların etkisini kırmak ve bunları yok etmek amacıyla bölgede bulunan mevcut hastanelerin kapasitelerini artırmaya ve imkânlarını güçlendirmeye yönelik çalışmalar yapmış ve bu bağlamda yenilerinin yapılmasına gayret göstermiştir. Bu kapsamda 1906 yılında Cidde'de veba tedavisi için bir hastanenin açılmasına ve Mekke'de tesisine lüzum görülen hastanenin de bir an evvel vücuda getirilmesine karar verilmiştir. Sıhhiye Nezâretinin 5 Temmuz 1906 tarihli ve 41 numaralı tezkiresinde ve Şûrâ-yı Devlet'e havale olunan mazbatada Mekke'de kısa zamanda bir hastanenin yapılacağı belirtilmiştir.⁴⁶

20. yüzyılın başlarında Mekke'de iki hastane bulunuyordu. Bunlar Askeri Hastane ve Gurebâ-yı Müslimîn Hastanesi idi. Mekke'deki Gurebâ-yı Müslimîn Hastanesinin inşaatı Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) eşi ve Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) annesi olan Bezmiâlem Vâlide Sultan (ö. 1853) tarafından 1850 yılında başlatılmıştır. Vâlide Sultan, 1853 yılında vefat

⁴³ BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)*, 40/28, Geniş bilgi için bk. Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye Merkezleri Hakkında Talimat* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330), 1; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 134-143.

⁴⁴ BOA, *Haritalar (HRT.h)*, 475.

⁴⁵ BOA, *Y.PRK.SH*, 7/51.

⁴⁶ BOA, *A.MKT.MHM*, 589/8.

edince yarıda kalan inşaatı⁴⁷ oğlu Sultan Abdülmecid tarafından tamamlanmıştır. 1884 yılında ikinci katı II. Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır. 1894 yılında ise 50 yataklık koğuş ilave edilerek hastane daha da genişletilmiştir.⁴⁸ Bezmiâlem Vâlide Sultan, vakfiyesinde Safa ile Merve arasındaki zeminin gece ve gündüz devamlı süpürülmesini şart koşmuş ve bu işi yapan 4 ferrâşa (süpürgeciye) aylık 10 kuruş verilmesini istemiştir.⁴⁹

Arşiv kaynaklarında bu hastanenin adı “Mekke-i Mükerrerme Gureba Hastanesi” olarak da geçmektedir.⁵⁰ 1884 yılında burada Mustafa Efendi tabip, Ahmed Celaleddin Efendi eczacı, Cevher Efendi cerrah, Tevfik Efendi kâtib ve Hasib Ağa müdür olarak görev yapmıştır.⁵¹ Bu yıla ait bir belgede hastanede 50 civarında yatak, bir tabip, bir cerrah, bir eczacı, bir kâtib, bir ambarcı, bir tımarcı, bir kapıcı, bir çamaşırcı, bir ebe, iki aşçı ve on hademe olduğu belirtilmiştir.⁵² Hastaların ilaçları bu hastanenin eczanesi tarafından ücretsiz olarak karşılanmıştır.⁵³ Hastane salgın hastalıklara karşı mücadelede önemli görevler üstlenmiştir. 1894 yılına ait belgede Hindistan ve Cava bölgesinde zuhur eden kolera hastalığının hacılar aracılığı ile Hicaz bölgesine ulaştığı, burada çok sayıda kişinin ölümüne sebep olduğu ve acilen tedbir alınması gerektiği ifade edilmiştir. Alınacak tedbirler kapsamında Mekke Gureba Hastanesinin tamir ve genişletilmesi, bunun için 10 bin lira tahsis edilmesi ve bir tabip ve bir eczacı tayin edilmesi teklif edilmiştir. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretinden Sadârete gelen bu yazı üzerine Sadâret, Mekke’ye 300 kişilik kâgir bir hastane ve 1.400 kişilik bir misafirhanenin yapılması planlandığı için Mekke Gureba Hastanesinin kapsamlı bir şekilde genişletilmesine gerek olmadığını belirtmiştir. Ancak küçük çaplı tadilatların yapılması için birkaç yüz liralık tahsisatın yeterli olduğunu ve istenilen hekim ve eczacının derhal tayin edileceğini ifade etmiştir.⁵⁴ Evkâf Nâzırı Galip Bey’in gönderdiği 17 Nisan 1894 tarihli cevabî yazıda 50 yataklı bir koğuşun ilave edilmesi, bunun için 1.836 kuruşun yeterli olduğu, mevcut kadrosunun

⁴⁷ Hicaz Vilayeti Salnamesi, (1301), 65; Asaf Ataseven, “Gureba Hastanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/202-204.

⁴⁸ BOA, *İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)*, 321/13683; BOA, *BEO*, 414/31027; BOA, *A.MKT.MHM*. 708/10.

⁴⁹ Kenan Göçer, “Bezmiâlem Valide Sultan ve Gureba Hastanesi Vakfiyesi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2014), 144.

⁵⁰ BOA, *ŞD*, 2268/40.

⁵¹ Kırat, *1884 (H.1301) Tarihli Hicaz Vilayet Salnâmesi*, 70.

⁵² BOA, *Y.PRK.SH*, 1/48.

⁵³ Veysel Demirci, *H. 1301 (M.1884) Tarihli Salname İşığında II. Abdülhamid Dönemi Hicaz Vilayeti* (Kırşehir: Kırşehir Ahi Evren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 53.

⁵⁴ BOA, *A.MKT.MHM*, 708/10-1-2; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 104.

yeterli olduğundan tabip ve eczacıya gerek duyulmadığı beyan edilmiştir.⁵⁵

3 Şubat 1908 tarihli belgede, Mekke Gureba Hastanesinde salgın hastalıklara karşı tebhîrât (buharlaştırıp etüvden geçirme, tütsüleme) uygulamasının yapıldığı ve burada tedavi gören eski hastalardan bir kişinin de iyileştiği ifade edilmiştir. Aynı belgede Medine’de 25 gündür koleraya rastlanmadığı ve genel sağlık durumunun da iyi olduğu da rapor edilmiştir.⁵⁶ Hac döneminde çıkan salgın hastalıklar sebebiyle hastanenin yetersiz kalması durumunda hastaneye ilaç, hekim, yatak ve malzeme gibi çeşitli kalemlerde destekler sağlanmıştır. 14 Temmuz 1908 tarihine ait belgeye bakıldığında Mekke Gureba Hastanesinin içinde bir eczanesi olan 60 yataklı bir hastane konumunda olduğu ve daha önce bahsedilen 50 yataklı ek binanın da yapılmadığı görülmektedir. Bu belgede hastanenin 30 delikli yatak, 30 deliksiz yatak, 12 tahta kürsü, 60 yastık, 50 battaniye, 25 bakır oturak ve 50 takunya gibi mefruşata sahip olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷

Mekke’de hizmet veren ikinci bir hastane ise Mekke Askeri Hastanesi idi.⁵⁸ II. Abdülhamid Makedonya, Kosova, Bulgaristan, Arnavutluk, Mısır, Filistin, Libya, Lübnan, Yemen ve Arabistan’da 89 adet askeri hastane yaptırmıştır. Bunlardan biri de Mekke’dedir. Bu hastaneler hem askerlere hem de sivillere sağlık hizmetleri sunmuştur.⁵⁹ Mekke Askeri Hastanesi, Türk Cebeli’nin (Türk Dağı’nın) doğu tarafındaki Fülül Kalesi’nde bulunmaktadır. Oldukça büyük ve mükemmel olan bu sağlık kuruluşu, hac zamanında hacılara tahsis edilmiştir.⁶⁰ 13 Mart 1884 tarihli belgede Hicaz Fırka-i Askeriyyesi’nin taburlarında bulunan hastanelerde görevli olan memurların isimlerine yer verilmiştir. Burada Mekke’de görev yapan doktor, eczacı ve cerrahın isim listesi de bulunmaktadır. Bu listede 8 doktor, 5 eczacı ve 7 cerrahın isimleri vardır. Tabip Mustafa Bey’in kaymakam, Tabip Bekir Efendi’nin binbaşı, Tabip Şaban Efendi’nin binbaşı ve Tabip Hüseyin Efendi’nin kol ağası rütbesinde olduğu yazılıdır. Bu belgede Mekke Askeri Hastanesinin eşya listesi de bulunmaktadır.⁶¹

⁵⁵ BOA, A.MKT.MHM, 708/10-7-1.

⁵⁶ BOA, Y.PRK.SH, 7/51.

⁵⁷ BOA, BEO, 3489/261636-3; Seçil Mursal, *Osmanlı Devleti’nde İlk Gureba Hastaneleri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 47.

⁵⁸ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, 184.

⁵⁹ Ahmet Zeki İzgöer, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hastaneleri”, *Medeniyet Bülteni*, 43 (2018), 25.

⁶⁰ Demirci, H. 1301 (M.1884) *Tarihli Salname*, 56; *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, (1301), 65.

⁶¹ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat* (Y.PRK.ASK), 22/36.

1884 yılı *Hicaz Vilayeti Salnamesi*'nde belirtildiği üzere Mekke'de hac zamanında Mina'da kırk yataklı kâgir ve havadar bir sıhhiye dairesi ve hastanesi kurulmuştur. Hastalar burada tedavi edilmiştir. Fakirler için ayrıca bir kolera hastanesi açılmış ve kolera hastaları burada tedavi edilmiştir. Kolera dışındaki hastalar başka hastanelere sevk edilerek aynı yerde bulunmaları engellenmiştir.⁶² Mina'daki hastane Doktor Binbaşı Nuri Bey'in gayretleriyle sıhhiye ödeneklerinden arta kalan paralarla yaptırılmıştır. Hastanenin H 1300/M 1882-1883 yılında tamamlandığı görülmektedir.⁶³

1895 yılında Sıhhiye Meclisi, Mekke'de bir telkîhânenin (aşievinin) kurulmasına, bunun yapımı ve burada çalışacak personelin maaş vb. ihtiyaçlar için 30 bin kuruşun tahsis edilmesine karar vermiştir. Hicaz'da ölümlere neden olan çiçek hastalığına karşı İstanbul'dan gönderilecek ve aşırı sıcaklar nedeniyle bozulup işe yaramaz hale gelecek olan aşının bu telkîhâne'de üretilmesinin daha isabetli olacağı düşünülmüştür. Bu yılda meclis, Mekke'de sıhhiye idaresi altında teşkil edilen eczanenin sürekli açık tutulmasını, burada bir tabibin ve iki eczacının görevlendirilmesini, muayene edilen hastalara ücretsiz ilaç verilmesini ve İstanbul'dan buraya ilaç gönderilmesini kararlaştırmıştır.⁶⁴

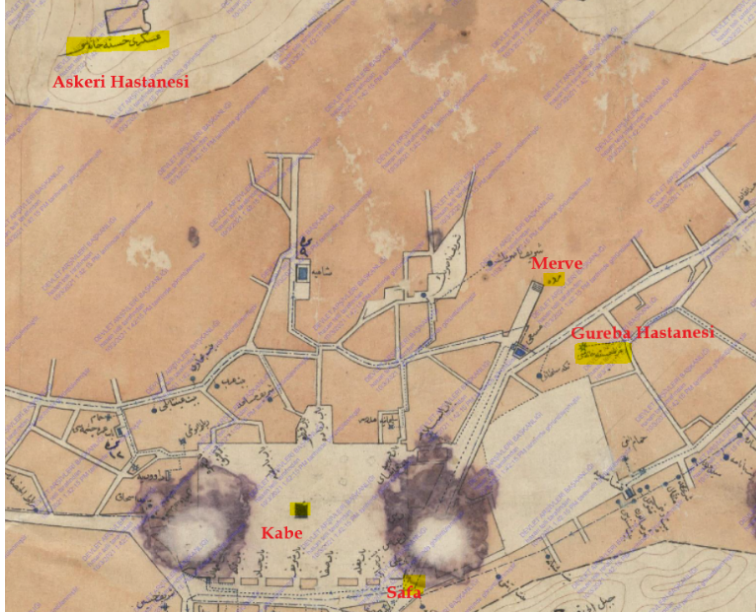
Şekil 3: Mekke'de Askeri Hastane ve Gureba Hastanesinin Yeri⁶⁵

⁶² *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, (1301), 62-63.

⁶³ İÜMK, "II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri", Yer No. NEKYA90877/22.

⁶⁴ Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye, *Kıt'a-i Hicâziyyece İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzîfiyye Raporun Suret-i Tercümesi*, 8-9; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 114-119.

⁶⁵ BOA, *HRT.h*, 920.

Şekil 4: Mina'da Bulunan 40 Yataklı Hastane Sıhhiye Dairesi (1883)⁶⁶

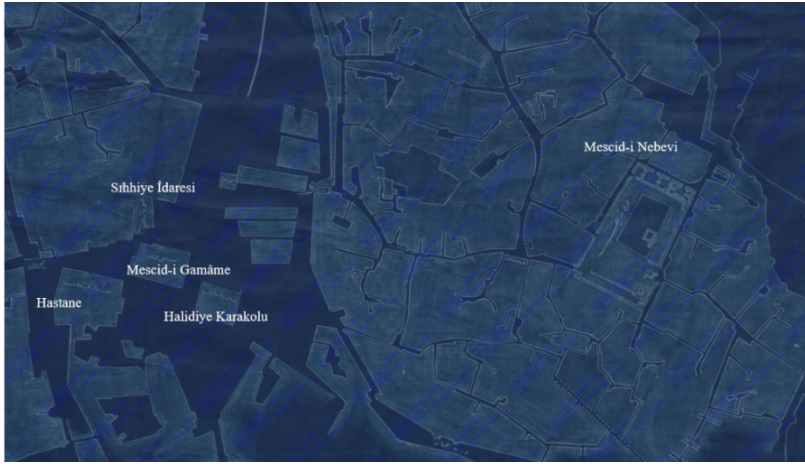
Medine'de ise iki hastane bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi Medine Eczanesi, diğeri de Medine Gureba Hastanesiydi. II. Abdülhamid tarafından yaptırılan Medine Eczanesi hastaların iyileşmesinde önemli hizmetler görmüştür. 1892 yılında burada Fuad Efendi tabip, Hüseyin Hüsnü Efendi

⁶⁶ İÜMK, "II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri", Yer No. NEKYA90877/22.

eczacı, Mustafa Hulusi Efendi de cerrah olarak görev yapmıştır.⁶⁷ Medine Gureba Hastanesi de Pertevniyal Vâlîde Sultan tarafından 1858-1859 yılları arasında yaptırılmıştır.⁶⁸

Cidde'de bulunan Mevki Hastanesi ve Askeri Hastane bizzat salgın hastalıkları için tesis edilmemişse de salgın zamanında hem yerli halkın hem de hacıların tedavisinde önemli hizmetler ifa etmiştir. 1892 yılında Mevki Hastanesinde 2 tabip, 2 eczacı, 1 kâtib, 1 tabur imamı, 2 cerrah, 1 tımarcı, 1 hastalar ağası, 1 de esvab emini ve kilerci olmak üzere 9 görevli bulunmaktadır.⁶⁹ Cidde'de bulunan diğer bir hastane ise Askeri Hastanedir. 1892 yılında Cidde Askeri Hastanesinde Harun Bey tabib-i evvel, Abdullah Efendi tabib-i sâni, Necib Efendi ise tabip olarak görev yapmıştır. Bu hastanede hastaların tedavisi için 100 yataklı bir hususi daire bulunmaktadır. Burada ücretsiz olarak güzelce tedavi edilen fakir ve gariplerin padişah için dualar ettiği belirtilir.⁷⁰

Şekil 5: Medine Hastanesinin Yeri (9 Kasım 1912)⁷¹

Sadâret, 1906 yılında bölgede çıkan veba hastalığına karşı tedbirleri

⁶⁷ Hicaz Vilayeti Salnamesi, (Hicaz: Matbaa-i Vilayet, 1309), 238.

⁶⁸ Ataseven, "Gureba Hastanesi" 14/204; Sarper Yılmaz - Ekrem Sırma, "Medine Gureba Hastanesi", XIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi (Sivas, 18-21 Ekim 2017) Program Ve Bildiri Özetleri Kitabı, (2017), 80.

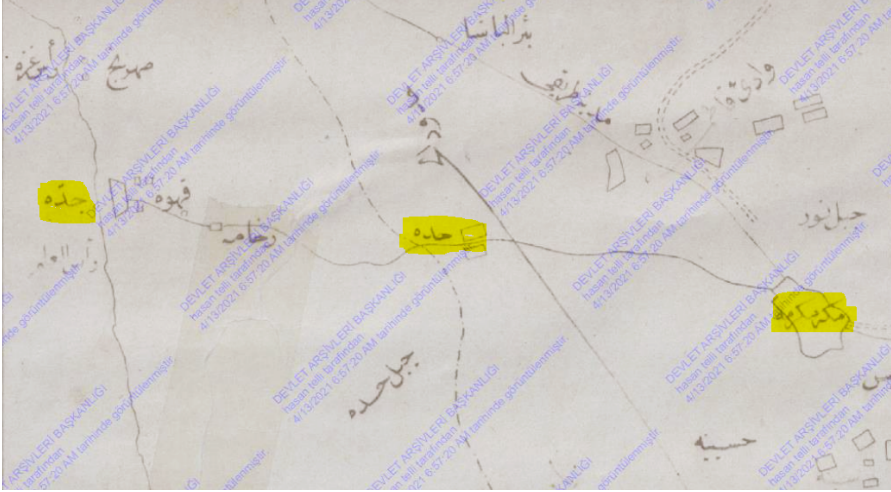
⁶⁹ Hicaz Vilayeti Salnamesi, (1309), 178.

⁷⁰ Hicaz Vilayeti Salnamesi, (1309), 268.

⁷¹ BOA. HRT.h, 1155.

artırmak amacıyla Mekke ile Cidde arasında bulunan Hadde veya Bahre mevkielelerinden birinde bir muayene istasyonunun oluşturulmasına karar vermiştir. Bu istasyonda görev alacak doktorlar, Mekke'ye giriş-çıkış yapacak hacıların sağlık kontrollerini yapacaktır. Buraya iki doktorun tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Hacılar, Re'sü'l-esved iskelesinden hareket ettikten sonra doğruca Hadde veya Bahre'de tesis edilecek muayene mevkielelerine gönderilecektir. Tek tek muayeneden geçirildikten sonra vebadan dolayı hasta olanlar veya veba şüphesi olanlar derhal Cidde'ye sevk edilecektir. Ayrıca Mekke'ye vardıklarında yeniden muayene edilerek hasta ve şüpheli durumda olanlar tedavi altına alınacaktır. Hacılar, Mekke'ye geldikleri tarihten itibaren mahalli ikametlerinde doktorlar gözetiminde 5 gün müddetle tıbbî müşahede altında tutulacaktır.⁷²

Şekil 6: Mekke ile Cidde Arasındaki Hadde Mevkii (12 Ağustos 1923 Tarihli Harita)⁷³

Osmanlı Devleti, Hicaz bölgesindeki salgın hastalıklarla mücadele için sadece bu bölgedeki hastanelerin ve sağlık kuruluşlarının fiziki imkânlarını iyileştirmeye yönelik adımlar atmamış aynı zamanda buralarda görev yapacak sağlık personelinin sayısını da artırmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nde 1839'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Askeri Tıp Okulu) ve 1866'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyye'de (Sivil Tıp Okulunda) tıp eğitimi alan doktorlar 1871 yılından itibaren taşraya görevlendirilmeye

⁷² BOA, A.MKT.MHM, 589/8.

⁷³ BOA, HRT.h, 483.

başlanmıştır. Taşraya doktor tayini ve doktorların görev tanımlamalarıyla ilgili 1871 yılında İdâre-i Umûmiyye-i Tıbbiyye Nizamnâmesi yayınlanmıştır. Böylece memleket tabibi adıyla doktorlar çeşitli şehirlere görevlendirilmiştir.⁷⁴ Salgınlara karşı halkı bilgilendirmek için çeşitli kitaplar basılmıştır.⁷⁵ 1866 yılından itibaren hac mevsiminde içinde doktorların da bulunduğu sağlık heyetleri Hicaz’a gönderilmiştir. Bu sağlık heyeti, Hicaz’da sağlık ve temizlik sorunlarının çözülmesi, bölgede ciddi temizlik çalışmalarının yapılması, hacılara sağlıklı su ve gıdaların temin edilmesi ve bölgedeki salgın hastalıkların takip edilmesi gibi konularda önemli görevler ifa etmiştir. Bu uygulama daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Avrupa’dan uzman doktorlar da ihtiyaç duyuldukça çağrılmıştır.⁷⁶ Örneğin 1901 yılında İstanbul’da görülen veba hastalığının ortadan kaldırılması için Avrupa’dan veba konusunda bazı uzman doktorlar getirilmiştir. Bu anlamda İngiltere’den davet edilen Dr. Beach İstanbul’a gelerek çeşitli çalışmalar yapmıştır. Yine İngiltere’den Dr. Blackmore ve Dr. Griffith ile görüşmeler yapılmıştır.⁷⁷ 1895 yılında Sıhhiye Meclisi her sene Hicaz’a gönderilen sıhhiye doktoru sayısının dörtten altıya çıkartılmasına karar vermiştir.⁷⁸ Sıhhiye Meclisinde görev alan doktorlar salgın hastalıklarla mücadelede etkin roller oynamıştır. Hicaz’a gönderilen doktorlar da bu mücadelenin içerisinde yer almışlardır. Bazen aksaklıklar da yaşanmıştır. 1905 yılında Hicaz bölgesine gönderilen dört doktor ne yazık ki beklenen zamandan daha geç bir vakitte görev mahallerine ulaşabilmişlerdir. Bölgeden gelen talep üzerine 1906 yılında Hicaz bölgesine 6 doktor tayin edilmiş; onların Ramazan ayından evvel Mekke’ye ulaşmalarının uygun olacağı ifade edilmiştir. Daha önceden de bölgeye 2 mubahhir (tebhîr/tütsüleme görevlisi) tayin edilmiştir.⁷⁹

⁷⁴ Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Arşivleme ve Uygulama Merkezi Dergisi* 15 (2004), 185-207.

⁷⁵ Hüseyin Alp, “Meşrutiyet Dönemi ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Hastalıklardan Korunma Üzerine Yapılan Çalışmalar (1908-1930)”, *XIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Program ve Bildiri Özetleri Kitabı*, (Sivas, 2017), 119.

⁷⁶ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 15-18.

⁷⁷ Emre Karacaoğlu, “1901 İstanbul Veba Salgını Srasında İstanbul’a Çağrılan Veba Uzmanlarına Dâir Bir Araştırma”, *History Studies* 11/1 (2019), 179-201.

⁷⁸ Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye, *Kıt’a-i Hicâziyyece İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzîfiyye Raporun Suret-i Tercümesi*, 3-5; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 114-119.

⁷⁹ BOA, A.MKT.MHM, 589/8. Hicaz’a gönderilen sıhhiye komisyonları hakkında geniş bilgi için bk. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 15-24.

2.3. Sağlık Ödeneklerinin Artırılması

Salgın hastalığın görüldüğü dönemlerde Hicaz vilayetine ayrılan ödenekler artırılmış ve sağlık tedbirlerinde harcanmak üzere özel tahsisatlar gönderilmiştir. 1865 yılında çıkan koleradan sonra Osmanlı hükümetinin nazarı Hicaz'a çevrilmiş ve hac mevsiminde Mekke ve Mina'da temizlik işlerinde kullanılmak üzere hazineден 4 bin riyal tahsis edilmiştir. Ancak söz konusu meblağ, sağlık işleri için yetersiz kalmıştır. 1895 senesinde devlet tarafından Mekke'de bir sıhhiye idaresi kurulmuş ve bu idareye gönderilecek ödeneklerin miktarları artırılmıştır.⁸⁰ 1894 senesinde tahsis edilen 250 bin kuruşa 178.720 kuruş eklenmiştir. 26 Ağustos 1898 tarihli belgede Mekke ve Mina'daki sağlık tedbirleri için 428.720 kuruşun tahsis edildiği bildirilmiştir.⁸¹

13 Haziran 1897 tarihli belgede Hicaz vilayetinden gelen telgrafa göre Cidde'de veba hastalığından dolayı bazı ölümlerin gerçekleştiği ifade edilmiştir. Sıhhiye Nezâreti hastalığın Mekke'ye sıçramaması adına Mekke'de sağlık tedbirlerinin geciktirilmeden uygulanması için en az 100 bin kuruşa gerek duyulduğunu belirtmiştir. İki gün sonra hazineден nakden 40 bin kuruş verildiği bildirilmiştir. Altı gün sonra da Sıhhiye Nezâretinin Sadârete gönderdiği yazıda Mâliye Nezâreti tarafından 40 bin kuruşun verildiği rapor edilmiştir. Ancak bu miktarın sağlık tedbirleri için yeterli olmayıp geri kalan 60 bin kuruşun da Sıhhiye Veznesine gönderileceği beyan edilmiştir.⁸²

1895 yılında Sıhhiye Meclisi hac mevsiminde Mekke, Mina ve Arafat'ta sağlık, hastane, eczane, zabtiye, muhasebe, hasta ve ölü nakli, temizlik, tebhîrât ve aşı gibi hizmetlerin ifası, bu hizmetlerde istihdam edilecek personelin giderleri, bölgede alınacak sağlık tedbirleri ve yapılacak ıslahatlar için yıllık 462.080 kuruşa ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.⁸³ 1906 yılında Sadâret tarafından yazılan bir yazıda Cidde'de vebanın çoğalmadan tamamen ortadan kaldırılmasının mümkün olduğu belirtilmiş ve bunun için de her türlü fedakârlığın yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Hicaz'a ait tahsisatın tamamı olan 462 bin kuruşun Sıhhiye dairesine teslim edilmesi ve 500 bin kuruşun hemen Sıhhiye Veznesine gönderilmesi kararlaştırılmıştır.

⁸⁰ BOA, ŞD, 40/28. Konuyla ilgili farklı detaylar için ayrıca bk. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 27-39, 113-118.

⁸¹ BOA, *İrade Sıhhiye (İ.SH)*, 3/9; Ayrıca bk. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 114.

⁸² BOA, *A.MKT.MHM*, 574/13 Görüntü 1,12, 23; Konuyla ilgili farklı detaylar için ayrıca bk. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 27-39, 113-118.

⁸³ Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye, *Kıt'a-i Hicâziyyece İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzîfiyye Raporun Suret-i Tercümesi*, 13; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 117-118, 135.

1906 yılında Mekke Sıhhiye İdaresi veba hastalığına karşı mücadele için acilen 30 bin kuruş talep etmiş, Sadâret de bu meblağın Mekke'ye gönderilmesi için Mâliye Nezâretine tebligatta bulunmuştur. 11 Haziran 1906 tarihli belgeye göre Arafat ve Mina'daki temizlik işleri için 2 bin lira sarf edilmiştir.⁸⁴ 1907 yılı sonunda Hicaz ödeneklerinin toplamı 462 bin kuruş olup Maliye Hazinesi bunun 200 bin kuruşunu göndermiştir. Sağlık tedbirlerinin takviyesi için kalan miktara ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Arafat ve Mina'da icra olunacak tedbirler için bu miktarın hemen gönderilmesi talep edilmiştir.⁸⁵ 1909 yılında Hicaz beldesinde temizlik işlerinin daha iyi yapılması için yeni araç ve gereçlerin kullanılmasına da ihtiyaç duyulmuştur. Bu da tanzîfât (temizlik işleri) için ayrı bir gelirin tedarikini gerekli kılmıştır. Haclıların ikamet ettiği ve geçtiği şehirlerin ve güzergâhların temizliğinin Hicaz Sıhhiye İdaresi tarafından yeni yöntemlerle yapılmasına ve Hicaz'a mahsus olmak üzere "tanzîfât resmi" adıyla 10 kuruşluk bir verginin alınmasına karar kılınmıştır.⁸⁶

2.4. Sağlık ve Korunma Tedbirlerinin Uygulanması

Hicaz bölgesinde çıkan veba ve kolera gibi salgın hastalıklarının yayılmasını engellemek ve ortadan kaldırılmasını sağlamak amacıyla çeşitli sağlık tedbirleri uygulanmıştır. Arşiv belgelerinde bu tedbirler tedâbir-i sıhhiye ve tahaffuziye (sağlık ve korunma tedbirleri) olarak adlandırılmıştır.⁸⁷ Osmanlı döneminde hacılara yönelik tedâbir-i sıhhiye uygulaması 1844 yılında başlamıştır. Özellikle kolera salgınları Osmanlı Devleti'ni bu tür tedbirlere zorlamıştır.⁸⁸ Bu tedbirlerin başında tathîrât ve tanzîfât denilen temizlik işlemleri gelmektedir. Bu kapsamda veba ve kolera görülen yerlerin ve bu yerlerde bulunan eşyaların temizliğine azami dikkat edilmiştir. Özellikle vebanın yayılmasına sebep olan farelerin öldürülmesine ayrı bir önem verilmiştir. Farelerin öldürülmesi uygulaması kayıtlara "itlâf-ı fe're" olarak geçmiştir.⁸⁹

Kolera hastalığı Mekke'de 1881-1884 yılları arasında üst üste etkisini

⁸⁴ BOA, A.MKT.MHM, 589/5, 8.

⁸⁵ BOA, *İrade Hususi (İ.HUS)*, 161/64. Ayrıca bk. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 113. Sıhhiye rusûmatı hakkında bk. Güliden Sarıyıldız, "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, C: LVII/222 (1994), 376. 329-376.

⁸⁶ BOA, ŞD, 40/28.

⁸⁷ BOA, A.MKT.MHM, 589/8.

⁸⁸ Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* VIII/18-19 (2009), 143.

⁸⁹ BOA, A.MKT.MHM, 589/8.

göstermiştir. 1884 yılında alınan tedbirler sayesinde bu hastalığın Mekke halkına bulaşmasının önlenmesinde önemli kazanımlar elde edilmiştir. Bu anlamda Mekke'nin bütün mahalleleri, çarşuları, pazarları görevliler tarafından süpürülmüştür. Süprüntüler Tophane-i Âmire'nin imal ettiği demir arabalar ile şehir dışına çıkartılmıştır. Durumuna göre çöplerin kimisi yakılmış kimisi de toprağa gömülmüştür. Umumî tuvaletler her gün yıkattırılmış, pis kokuları gidermek için kireç ve sair eczâlar kullanılmıştır. Çarşı ve pazarlarda çürümüş ve bozulmuş yiyecek ve içeceklerin satışı yasaklanmış ve bunlar toprağa gömülmüştür. Aşçı dükkânlarında satılan yemek kaplarının kalaylatılması için emir çıkartılmış ve bunların takibi yapılmıştır. Hacıların kaldığı mekânlar doktorlar tarafından kontrol edilmiştir. Havadar olmayan yerlere yerleşen hacılar derhal buralardan çıkartılarak uygun yerlere nakledilmiştir. Arafat'ta hacıların su içtiği havuzlar önceden boşaltılmış ve temiz su ile doldurulmuştur. Nizâmiye kolluk kuvvetleri vasıtasıyla hacıların hareketleri takip edilmiştir. Mina'da 13 kasaphane inşa edilmiş, kurbanlar burada kesilmiş ve kesim artıkları açılan 70-80 adet çukura gömülmüştür. Böylelikle temizliğe riayet edilmeye çalışılmıştır. Ortalıkta görülen kesim artıkları devriye gezen Nizâmiye kollukları vasıtasıyla hemen çukurlara gömülmüştür. Çukurlara kireçler doldurularak üzerleri kapatılmıştır. Mina'nın temizliğini sağlamak üzere 400 kişi görev yapmıştır. Buradaki su kuyuları ve sarnıçları görevliler tarafından birkaç gün öncesinde temizlenmiş ve havuzlara yeni temiz su doldurulmuştur.⁹⁰

1893 yılında Mekke'de sağlık ve korunma tedbirlerini artırmak amacıyla çeşitli faaliyetler yürütülmüştür. Mekke'de sokakların düzenli olarak temizliğine bakmak üzere ayrı bir memurun görevlendirilmesi, şehrin dokuz mahallesine üçer arabacının tahsis edilmesi, yaz mevsiminde sokakların sulattırılması ve 30 adet temizlik arabasının imal edilerek Mekke'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁹¹

1895 yılında Sihhiye Meclisi, sağlık ve korunma tedbirleri kapsamında Mekke, Arafat ve Mina'da sokakların, meydanların, çeşmelerin ve helaların temizlenmesi, süprüntü arabalarıyla çöplerin kaldırılması, sağlığa zararlı sarnıç suları satışının yasaklanması, kanalizasyon yapılarına kadar hela çukurlarının sokaklara sızmayacak şekilde çimento ile yapılması, üzerlerine kireç dökülmesi ve kireç suyu ile dezenfekte edilmesi, Arafat'ta içme

⁹⁰ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, (1301), 58-62; Temizlik ve sıhhi tedbirler konusunda bk. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 75, 80, 81, 97, 114-119, 130, 131.

⁹¹ BOA, *Y.A.HUS*, 283/26.

suyunun çeşmelerden temin edilmesi, içme suyuna mikrop bulaşmaması için çeşmelere gelen su sarnıçlarının üzerinin örtülmesi, Mina'da çadırlarda kurban kesimine izin verilmemesi, askeri kordonla kuşatılacak bir kurban kesim alanının oluşturulması, kurbanların bu kordon içindeki alanlarda kesilmesi, kurban atıklarının derinliği en az dört metre olan çukurlara gömülmesi, bu çukurların üzerine kireçler atılması, Cidde ve Yenbu'da deniz çıkıntılarından hasıl olan havuzların sıtma gibi hastalıklara sebebiyet vermemesi için doldurulması gibi bir çok önlemlerin alınmasına karar vermiştir.⁹² 1895 yılında sağlık tedbirleri kapsamında Sadrazam Cevat Paşa ve Mekke şerifinin destekleriyle Hicaz'da ayrı bir sağlık servisi kurulmuştur. Bu önlemler sayesinde 1896 yılındaki salgında ölenlerin sayısı azalmış ve 306'yla sınırlı kalmıştır.⁹³ Sadâret, Mâliye Nezâretine gönderdiği 31 Temmuz 1906 tarihli yazıyla Cidde'de veba illetinin devam etmesi ve hacıların geliş zamanının yaklaşması yönüyle Mekke'nin hakkıyla korunmasının elzem olduğuna dikkat çekmiştir. Vebanın hacılara sirayet etmemesi için lazım gelen sağlık ve korunma tedbirlerinin özellikle Mekke'de, Mina'da ve Arafat'ta hac günlerinde çok daha ehemmiyetli olduğu vurgulanmıştır. 1906 yılında Cidde'den Mekke'ye gönderilecek hacılar arasında veba hastalığına yakalananların, Ebû Said Tahaffuzhanesinde tathîr ve tebhîr edildikten (temizlendikten ve tütsüledikten) sonra Mekke'ye gönderilmesi 23 kararlaştırılmıştır.⁹⁴

Hicaz bölgesinde ortaya çıkan vebaya karşı alınacak önlemler arasında hacıların sağlık kontrollerinden geçirilmesi de yer almaktadır. 1895 yılında Sıhhiye Meclisi, Mekke'de sıhhiye müdürünün emrinde çalışan bir tabibin ve iki sıhhiye zâbıtının (memurunun) görev yapmasına, tabibin hacıları muayeneden ve kaldıkları yerleri teftişten geçirmesine ve hanelerde izdihama sebep verecek şekilde kalınmamasına karar vermiştir.⁹⁵ 1906 yılında Cidde'den çıkacak hacıların ilk önce tıbbi muayeneden geçirilmesi, hasta olanların ve hastalık şüphesi bulunanların alıkonulması ve bunların Ebû Said Tahaffuzhanesine sevk edilerek burada tekrar muayene edilmesi kararlaştırılmıştır. Vebalı olan hastaların ve veba şüphesi olanların Cidde'ye geri döndürülmesi, sağlıklı olanların ve vebadan kurtulmuş olanların ise

⁹² Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye, *Kıt'a-i Hicâziyyece İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzîfiyye Raporun Suret-i Tercümesi*, 3-10; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 114-119.

⁹³ Kunalalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", 511.

⁹⁴ BOA, *A.MKT.MHM*, 589/8; Hicaz bölgesindeki karantina teşkilatı hakkında geniş bilgi için bk. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 1-105.

⁹⁵ Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye, *Kıt'a-i Hicâziyyece İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzîfiyye Raporun Suret-i Tercümesi*, 4-5; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 114-119.

tathîrât ve tebhîrât (temizleme ve tütsüleme) işlemleri uygulandıktan sonra Cidde yakınlarındaki Re'sü'l-esved İskelesine sevk edilmesi ve buradan da Mekke'ye gönderilmesi emredilmiştir.⁹⁶

2.5 Karantina Uygulanması

Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklara karşı karantina uygulaması 1831 yılında başlamıştır.⁹⁷ Hac zamanında karantina ise 1837 yılında Gülek Boğazı'nda icra edilmiştir. Sürre-i Hümayûn ile hacca gidenler burada on iki gün karantinaya tabi tutulmuştur.⁹⁸ Şeyhülislam Mekkîzâde Mustafa Asım Efendi 29 Nisan 1838 tarihinde karantinanın caiz olduğuna dair fetva vermiştir. İlk karantina teşkilatı İstanbul'da kolera salgınına karşı tedbir olarak Hekimbaşı Mustafa Behçed Efendi'nin girişimleriyle kurulmuştur. 1840 yılında Karantina Nezâreti teşkil edilmiştir. 1844 yılında karantina ile ilgili getirilen düzenlemeler hacıları pek de memnun etmemiştir. Örneğin 1845 yılında hacdan dönen 2.500 kişi, Adana'da karantinaya alınmak istenince, bu duruma tepki göstermişler ve isyan çıkarmıştır. 1866 yılında İstanbul'da toplanan Uluslararası Sağlık Konferansı sonrasında sağlık alanında ciddi düzenlemeler yapılmıştır. Sıhhiye Meclisi 1867 yılında kolera nizamnamesini kaleme almıştır. Karantina süresi 10 gün olarak belirlense de bu süre zamana ve şartlara göre değişmiştir. Gemilerden alınacak "sıhhiye rüsumu" denilen bir tür sağlık vergisi ise 1871 yılında netleştirilmiştir.⁹⁹ 1866'da İran'dan gelen hacılar Hicaz'da karantinaya alınmıştır.¹⁰⁰

Salgın hastalıklara karşı mücadele kapsamında 1882'de Kamaran Tahaffuzhanesi açılarak Hindistan'dan deniz yoluyla Hicaz'a gelenler burada karantinaya alınmıştır. Şam yoluyla Hicaz'a gelenlerin sağlık kontrolleri için Ay Zerka'da bir tahaffuzhane açılmıştır. 1883'de Doktor Dobermayer burada

⁹⁶ BOA. A.MKT.MHM. 589/8.

⁹⁷ BOA. *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*. 1129/47952; Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", 139-149.

⁹⁸ BOA. HAT. 1420/580075.

⁹⁹ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", 336, 358; Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Sıhhiye Rüsum Tarifesi ve Muhtelit Rüsum Tarifesi Komisyonları: Kapitülasyona Giden Bir Sürec", *Osmanlıdan Cumhuriyete Soyo-Kültürel-Siyasi Yansımalar*, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına, ed. Sarıyıldız vd., (İstanbul: Derin Yayınları, 2015), 273-318; Kenan Göçer, *Sosyo-Ekonomik Yönleri ile Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 63-64; Sevda Ağır, *Osmanlıda Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2020), 57-67.

¹⁰⁰ Abdulvahap Alıcı, Yunus Güler, "Osmanlı Devleti'nin 1863-1879 Kolera Pandemisinde Salgınla Mücadelesi ve Aldığı Tedbirler", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 21 (2024), 150.

görevlendirilmiştir.¹⁰¹ Koleraya olduğu dönemde Rusya’dan gelen hacılar ise Sinop Tahaffuzhanesinde karantinaya alınmıştır.¹⁰²

Hicaz bölgesindeki önemli şehirlerde karantina idareleri kurulmuştur. Bu idarelerde tabipler, inspektörler (denetmenler/kontrolörler), kâtipler, temizlik görevlileri ve gardiyanlar görev yapmışlardır. 1892’de Cidde Karantina İdaresinde yedi görevli vardır. Kanfede’de Mehmed İzzet Efendi, Yenbu’da Ömer Fehmi Efendi ve Hayber’de ise Cerrah Ahmed Efendi karantina memuru olarak görev almıştır.¹⁰³

II. Abdülhamid salgına karşı mücadelede Hicaz’da bulunan Osman Paşa’yı maiyetindeki askerler ile birlikte gerekli tedbirleri alması için görevlendirmiştir. Koleraya yakalanan askerler olursa bunların da karantinaya alınmasını emretmiş,¹⁰⁴ fakir hacıları, askerleri ve çocukları karantina harcından muaf tutmuştur.¹⁰⁵

1897’de veba tehlikesine karşı alınacak tedbirleri görüşmek üzere düzenlenen Venedik Uluslararası Sağlık Konferansı’na Osmanlı Devleti bir temsilci göndermiştir. Bu görüşmede Hindistan’dan Hicaz’a gelen hacıların sağlık kontrollerinin yapılmadan vapurlara alınmaması, Hürmüz Boğazı’nda ve Basra’da tahaffuzhane kurulması, Kamran, Sata, Ebû Said ve Ebû Ali tahaffuzhanelerinin hızlı bir şekilde yenilenmesi ve bu bölgede 10 gün ——— 25 karantina uygulanması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁶

Sıhhiye Nezâretinin 5 Temmuz 1906 tarihli tezkiresinde Mekke’ye gelen hacıların karantinaya alınacağından bahsedilmiştir. Buna göre hacılar Mekke’ye geldikleri tarihlerden itibaren mahalli ikametlerinde doktorlar kontrolünde 5 gün müddetle tıbbî müşahede altına alınacaklardır. Yine 1906 yılında deniz yoluyla gelip Cidde’ye incek hacıların, Cidde’nin güney yönünde ve 3-4 saat mesafede olan Re’sü’l-esved iskelesinde lüzumu kadar

¹⁰¹ Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 54; Abdullah Çakmak, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif” *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2021), 188.

¹⁰² İsmail Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon’da Koleraya Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.), 55.

¹⁰³ *Hicaz Vilayeti Salnamesi (1309)*, 255-268.

¹⁰⁴ Hasan Barlak, “Sultan II. Abdülhamid’in Haremeyn Hassasiyeti”, *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/17 (2019), 134.

¹⁰⁵ Sarıyıldız, “II. Abdülhamid’in Fakir Hacılar İçin Mekke’de İnşa Ettirdiği Misafirhane”, 124.

¹⁰⁶ Mehmet Köseoğlu - Recep Kaya, “Selanik’te Görülen Salgın Hastalıklar ve Bu Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri (1875-1913)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/4 (2020) 2832.

tutularak karantinaya alınması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁷ Böylece Cidde'ye gelen hacıların doğrudan Mekke'ye gitmesi önlenerek salgın tehdidine karşı tedbirler alınmıştır.

2.6. Dönemin Modern Tıbbî Cihaz, Alet ve Makinelerinin Kullanımı

II. Abdülhamid, Osmanlı coğrafyasındaki veba, kolera ve kuduz gibi salgın hastalıklara karşı çözüm bulma adına Batı'daki bilimsel çalışmaları özellikle mikrobiyoloji bilimindeki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bilimsel çalışmaları geliştirmek amacıyla Avrupa'ya hekimler göndermiştir. Bakteriyoloji ve hastane laboratuvarları açmıştır. Verem hastalığına çare bulan Berlin'deki Koch'u Osmanlı nişanıyla taltif etmiştir. Pasteur'un bulduğu kuduz aşısını, Haffkin'in ürettiği kolera aşısını, Strong'un geliştirdiği veba aşısını getirtmiş ve uygulamaya koymuştur. 1885 yılında kuduz aşısını bulan Pasteur'a nişan ve 10 bin frank takdim etmek üzere Zoeros Paşa başkanlığında bir heyeti Paris'e göndermiştir. 1887 yılında İstanbul'da Dâülkelb (Kuduz) ve Bakteriyoloji Ameliyathanesini açmıştır. Çiçek hastalığına karşı 1892 yılında Telkikhâne-i Şahâne'yi ve koleraya karşı mücadele için de 1894 yılında Bakteriyolojihane-i Şahâne'yi kurmuştur. 1887'de İstanbul Kuduz ve Bakteriyoloji Laboratuvarını hayata geçirmiştir. Gerekli hijyenin sağlanabilmesi için 1893 yılında tebhîrhaneler tesis etmiştir. Aşı üretimine çok önem vermiştir.¹⁰⁸

26

II. Abdülhamid, Hicaz bölgesindeki salgın hastalıklara karşı mücadele kapsamında hastanelere modern tıbbî cihazları, aletleri, edevatları ve makineleri göndermiştir. Kondanse makinesi, buz makinesi, elektrik makinesi, tebhîr kazanı, tebhîr aletleri, pülverizatör (püskürteç), serum tüpleri, şırıngalar ve etüv makinesi bunlar arasında yer alır.¹⁰⁹ II. Abdülhamid eşyaların dezenfekte edilmesinde kullanılmak üzere 1891 yılında Fransa'daki Geneste ve Hescher Fabrikası'ndan iki adet etüv makinesi getirtmiştir. Biri İzmir Klazomen diğeri de İstanbul Kavak tahaffuzhanelerine konmuştur. Bu makinelerin alımı ve montajı çok pahalı olduğu için yerli üretiminin yapılmasına karar verilmiştir. Fransa'daki fabrikadan gelen etüv makineleri

¹⁰⁷ BOA, *A.MKT.MHM*, 589/8.

¹⁰⁸ Recep Kaya, "Abdülhamid Döneminde Tıp Alanında Modernleşme ve İlk Pandemi Tedbirleri", *Diyanet Aile Dergisi* 21 (2020), 68-69; Remzi Çavuş, " II. Abdülhamid Döneminde Dâülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2017), 50

¹⁰⁹ Etüv makinesi hastalıklı eşyaların temizlenmesi ve dezenfekte edilmesi işlemlerinde kullanılmıştır. Bu makine sayesinde yıkanıp dezenfekte edilen eşyaları yeniden kullanılabilme imkânı bulunmaktadır. BOA, *DH.MKT*, 350/41.

model alınarak Tersâne-i Âmire'de üretime başlanmıştır. Üretilen etüv makineleri çeşitli merkezlere gönderilmiştir.¹¹⁰

Hicaz bölgesinde de etüv makinelere çok ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple Mekke ve Cidde için tedarik edilmesine karar verilmiştir. 2 Mart 1895 tarihli belgede Tersâne-i Âmire'de üretilen iki adet tebhîr makinesinin birinin Mekke'ye diğerinin Cidde'ye gönderildiği bildirilmiştir. Tebhîr makinesi Mekke'de Hicaz Sıhhiye İdaresinde inşa edilmiş olan yere konulmuştur.¹¹¹ Ancak etüv makinesi ile ilgili bedeviler arasında kadınlar da dâhil hacıların bu makinelere çıplak bir suretle girdirileceği şeklinde yalan yanlış bilgiler yayılmıştır. Bu sebeple halk arasında huzursuzluk çıkmış ve birtakım bedeviler de Mekke şerifine gelerek tepki göstermişlerdir. Tepkilerin ortaya çıkmasında yol üzerinde gelişigüzel eşya ve gıda malzemeleri satan ve satışlarının yasaklanacağını düşünen saka, sebze, meyve, kasap gibi esnaf ile delillerin (rehberlerin) etüv makinesi hakkında uydurdukları kötü niyetli söylentiler etkili olmuştur. Etüv makinesine yönelik önyargılı yaklaşım, bazı göçebe Arapların saldırılarına dahi sebep olmuştur. Bu sebeple Cidde'de doktor zannıyla İngiltere konsolos vekiline saldırı yapılmış ve vekil öldürülmüştür. Katillerin derdest edilmesi için gerekli çalışmalar derhal başlatılmıştır.¹¹² Hacıların Arafat'a hareket üzere oldukları bir izdiham anında bazı kimseler etüv makinesine saldırıp tahrip etmişlerdir. Dâhiliye Nezâreti bu konuda bir tahkikat başlatmıştır.¹¹³ Bedevilerin itirazlarına ve tekrar hücumlarına sebep olacak bir durumun ortaya çıkmaması ve asayişin kontrol altında tutulması için gayret gösterilmiştir.¹¹⁴ Etüv makinesinin esas amacının temizlik olduğu ve hastalıktan korunmada kullanımının gerekli görüldüğü konusunda halkın bilgilendirilmesi ve tedirginliğinin giderilmesi için çalışmalar yapılmıştır.¹¹⁵ 1895 yılında Sıhhiye Meclisi, Mekke'de koleraya karşı tebhîrat işlemi için 7 başgardıyanın ve 20 gardıyanın istihdam edilmesine, tebhîrâtın pülverizatörle, hastalıklı eşyaların ise etüv makinesiyle temizlenmesine karar vermiştir.¹¹⁶

¹¹⁰ Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri ve Osmanlı Toplumsal Yaşamındaki Yansımaları", ed. Esin Kahya vd. IX. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2006), 337.

¹¹¹ BOA, *DH.MKT*, 350/41.

¹¹² BOA, *Y.PRK.UM*, 32/86; Yıldırım, "Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri", 339; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 119-122, 166.

¹¹³ BOA, *DH.ŞFR*, 174/83.

¹¹⁴ BOA, *BEO*, 637/47718.

¹¹⁵ BOA, *A.MKT.MHM*, 572/4; BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, 84/68.

¹¹⁶ Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye, *Kit'a-i Hicâziyyece İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzîfiyye Raporun Suret-i Tercümesi*, 8; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 116.

Sadâret, 1906 yılında Cidde şehri için gerekli olan bir etüv makinesinin süratle satın alınmasını ve mahalline gönderilmesini kararlaştırmıştır. Ayrıca tebhîre mahsus kazan ve pülverizatör gibi tebhîriye edevatının hemen tedarik edilmesini istemiştir. Gerekli ilaçların, Pasteur Enstitüsünden kâfi miktarda veba serum tüplerinin ve birkaç adet peravaz şırıngasının alınıp Cidde'ye gönderilmesine karar verilmiştir.¹¹⁷

Şekil 7: Tekerlekli Pülverizatör (Püskürteç)¹¹⁸

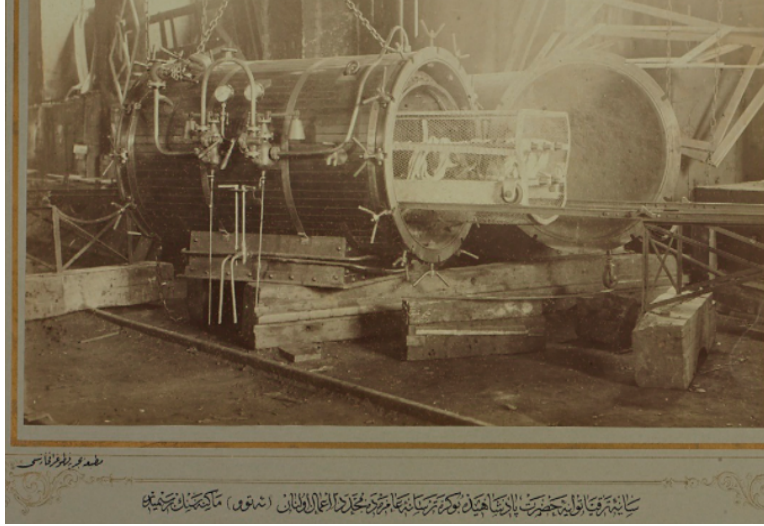

Şekil 8: Tersâne-i Âmire'de Yeni İmal Edilen Etüv Makinesi¹¹⁹

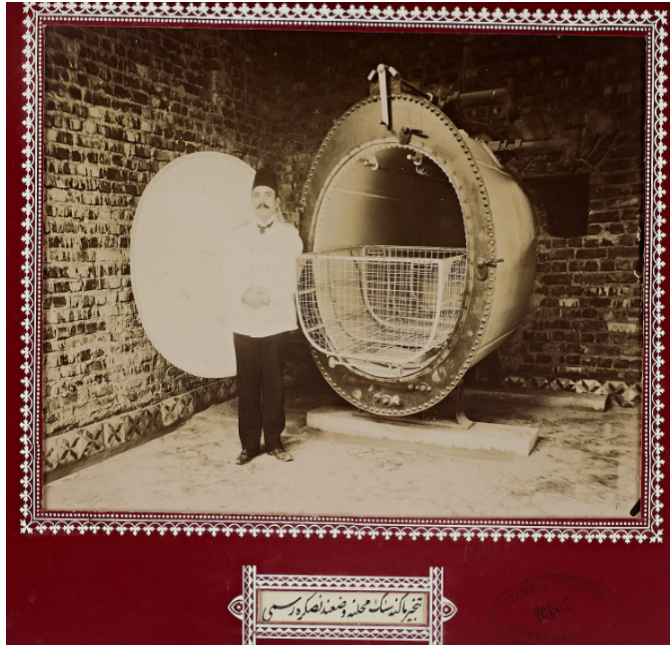
¹¹⁷ BOA, A.MKT.MHM, 589/8.

¹¹⁸ Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*, 251.

¹¹⁹ İÜMK, Yer No. NEKYA779-54/33.

Şekil 10: II. Abdülhamid Döneminde Tebhîr Makinesi¹²⁰

2.7. Mekke ve Cidde’de Misafirhane İnşası

II. Abdülhamid Mekke şehrinde bir misafirhane yaptırmak istemiştir.

¹²⁰ İÜMK, “II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri”, Yer No. NEKYA90602/37.

Misafirhanenin havası gayet latif ve suları bol olan ve o zamana kadar salgın hastalıklarının görülmediği bir yerde; şehir dışında ve Cidde yolu üzerinde yapılmasını arzu etmiştir. Etrafının çit veya duvarla kapalı olacağı bu misafirhanenin gerektiğinde karantinanın uygulanabileceği şekilde yapılması düşünülmüştür. Yapımı için önce Âsâf Paşa'nın riyasetinde bir komisyon oluşturulmuş daha sonra komisyonun başına Miralay Münir Bey getirilmiştir. Münir Bey, misafirhaneyi 150 metre uzunluğunda, 90 metre eninde, her bir koğuşta 250 kişinin kalabileceği 24 koğuşlu ve 6.000 kişi kapasiteli dikdörtgen bir yapı olarak planlamıştır. Misafirhanenin yeri için Mescid-i Haram'a yaklaşık yarım saat uzaklıktaki Cerul mevki seçilmiştir. 1894 yılında inşaatına başlanmış ve 1897 yılında tamamlanmıştır. Bina yapım aşamasında zaman zaman fotoğraflanmış ve fotoğraflar bilgilendirme amacıyla padişaha gönderilmiştir. 50 bin lirayı aşan bina masrafları Sultan'ın şahsi hazinesinden karşılanmıştır. Misafirhanede nazır, muavin ve hademeler görevlendirmiştir. "Misâfirhâne-i Hümâyûn" olarak adlandırılan bu yer II. Meşrutiyetin ilanından sonra kışla olarak kullanılmak üzere Harbiye Nezâretine devredilmiştir. Mescid-i Haram'a iki dakika mesafesindeki Ciyad kışlası da misafirhane olarak istihdam edilmek üzere Hicaz Sıhhiye İdaresi'nin emrine verilmiştir.¹²¹ 1895 yılında Sıhhiye Meclisi, hazırladığı raporda Cidde'de fakir hacıların kalması için büyük bir kışlanın inşa olunabileceğini ifade etmiştir.¹²²

Şekil 11: II. Abdülhamid'in Mekke'de Yaptırdığı Misafirhane¹²³

¹²¹ BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (Y.MTV)*, 309/58; *Maliye Nezâreti Evamir-i Maliye defterleri (ML.EVM)* 180/13; 270/21; 239/67; 239/22; 217/77; 209/2; 209/16; *Hazine-i Hâssa İradeler (HH.İ)* 194/51; 195/70; (DH.ŞFR), 65/83; (Y.PRK.UM), 35/96; *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRKAZJ)*, 25/54; (Y.A.HUS) 283/67; 283/75; Sarıyıldız, "II. Abdülhamit'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", 121-141; Güntan, *II. Abdülhamit Döneminde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı İle Osmanlı Kentine Yansıtılması*, 195; Metin, "Sosyal Hizmetler Bağlamında Mekke'de Osmanlı İzleri", 469.

¹²² Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye, *Kıt'a-i Hicâziyyece İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbir-i Sıhhiye ve Tanzîfiyye Raporun Suret-i Tercümesi*, 14-15; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, 118.

¹²³ İÜMK, "II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri", Yer No. NEKYA90543/1.

2.8. Hac Dönüşlerinde Salgın Hastalıkların Takibi

II. Abdülhamid döneminde salgın hastalıklarının yayılmaması için hac dönüşünde de çeşitli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. 1891 yılında deniz yoluyla hacdan dönen hacılara karantina uygulanmıştır. Bu yılda 858 hacıyı taşıyan Hasan Paşa Vapuru, 618 hacıyı taşıyan Tarsus Vapuru, 615 hacıyı taşıyan Sahil Vapuru Tur'a varmış ve burada 20 gün karantinada beklemiştir. Tur'da hacıların eşyaları ve elbiseleri etüv makinesiyle tebhîr edilerek temizlenmiş, sağlık durumları kontrol edilmiş ve sağlıklı olduklarına dair kendilerine pratikaları (giriş-çıkış izin belgeleri) verilmiştir. Sağlıkları yerinde olan hacılar karantina sürelerini tamamladıktan sonra 26 Ağustos 1891 tarihinde Süveyş'e varmışlardır. Burada hacılar tekrar muayeneden geçmişlerdir. Hasan Paşa Vapuru İzmir'e, Tarsus Vapuru Beyrut'a, Sahil Vapuru önce Beyrut'a ardından Trablusgarp'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Tur'daki sağlık durumunun memnuniyet verici derecede olduğu rapor edilmiştir. İzmir ve Beyrut'a varıldığında yolcular, buralardaki tahaffuzhanelerde ihtiyati olarak 10 gün karantina altına alınmışlardır. İzmir'e gelen hacıların eşyaları ve giysileri etüv makinesinde ikinci defa tebhîr edilerek temizlenmiştir. Makinenin oldukça faydalı olduğu gözlemlenmiştir.¹²⁴

Deniz yoluyla Hicaz'dan İstanbul'a dönen hacılar Kale-i Sultaniye Karantina İdaresi tarafından kontrol edilmiştir. Bu anlamda 1883 yılındaki

¹²⁴ BOA, Y.PRK.SH, 3/45.

kontrollerde hacıların sağlık durumlarının iyi olduğu rapor edilmiştir.¹²⁵ 1890-1893 arasında Hicaz'da yaklaşık 30 bin kişinin ölümüne sebep olan kolera hastalığının Osmanlı topraklarında yayılmaması için tedbirler alınmıştır. Ülke genelindeki vilayetlerde sağlık komisyonları kurulmuş ve komisyonlar tarafından alınan tedbirler halka duyurulmuştur. Örneğin Bursa Gazetesi'nin 1893 yılı Eylül ve Ekim aylarına ait bazı sayılarında "Sıhhiye Ta'limât-nâmesi" başlığıyla çeşitli bilgilendirmeler yapılmıştır.¹²⁶

1900 yılında Hicaz'dan dönerken tahaffuzhanede beş gün karantinada kalan Dağistanlı Hacı Halil memleketine gitmek üzere Hopa iskelesine geldiğinde vefat etmiştir. Vebadan öldüğü konusunda şüphe duyulmuş ve durum Sıhhiye Nezâretine bildirilmiştir. Sıhhiye Nezâretinin emriyle Trabzon karantina tabibi Hopa'ya gitmiş, durumu araştırmış, vefat eden kişinin vebadan dolayı değil başka bir hastalıktan dolayı vefat ettiğini belirlemiştir.¹²⁷

1908 yılında hacdan dönerken koleraya yakalanan Rusya hacıları uğradıkları İstanbul ve birçok şehirde hastalıkların yayılmasına sebep olmuşlardır. Hastalığın daha da yayılmaması için gerekli tedbirlerin alınması konusunda gayretler gösterilmiştir.¹²⁸ 1908 yılında Cidde'den yola çıkıp Tûr'a ulaşan Rusya hacılarını taşıyan vapurda iki kişinin koleraya tutulduğu tespit edilmiştir.¹²⁹

Sonuç

II. Abdülhamid döneminde Mekke, Medine ve Cidde şehrini de içine alan Hicaz bölgesinde veba ve kolera başta olmak üzere birçok defa salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Hac mevsiminde ibadet amacıyla dünyanın çeşitli coğrafyalarından bölgeye binlerce insan gelmiştir. Bazıları da salgın hastalıkları beraberinde getirmiştir. Salgın hastalıklar hem bölge halkını hem

¹²⁵ Çakmak, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif", 188.

¹²⁶ Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/21 (2011/2), 215-217; Kurtuluş Demirkol, "Adana ve Kolera", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 56 (2018),147, 152; Ali Rıza Gönüllü, "Antalya'da Salgın Hastalıklar (1894 - 1922)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXIV/71 (2008), 445-484; Sibel Ceylan Yiğit, "Arşiv Belgelerine Göre Filistin'de Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler Üzerine Bir Değerlendirme", *Journal of Islamicjerusalem Studies* 19/3 (2019), 335-354.

¹²⁷ BOA, A.MKT.MHM, 567/1.

¹²⁸ Ramazan Çalık – Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2006), 211.

¹²⁹ BOA, Y.PRK.SH, 7/46.

hacıları hem de döndükleri zaman gittikleri şehirlerdeki insanları tehdit etmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, salgın hastalıklara karşı sıkı tedbirler almak durumunda kalmıştır.

Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde II. Abdülhamid döneminde Hicaz bölgesinde görülen salgın hastalıklara karşı alınan tedbirlerin genel mahiyette şu hususlardan ibaret olduğu tespit edilmiştir. Hicaz bölgesindeki tüm salgın vakalarını takip etmek, bunlara karşı alınacak tedbirleri belirlemek ve uygulamak amacıyla çeşitli birimler görevlendirilmiştir. Birimler arasında koordinasyonun sağlanmasına önem gösterilmiştir. Mekke, Medine ve Cidde şehirlerinde yeni hastaneler açılmıştır. Mevcut hastanelerin sağlık hizmetlerinin daha verimli hale getirilmesi için gerekli adımlar atılmıştır. Bölgeye doktorlar başta olmak üzere yeni sağlık görevlileri atanmıştır. Sağlık personelinin artırılması için gayret gösterilmiştir. Bölgede salgın hastalıklara karşı sağlık ve korunma tedbirleri etkinleştirilmiştir. Bu anlamda temizlik uygulamalarına çok önem verilmiştir. Bölgeye yönelik sağlık tahsisatları artırılmıştır. Yeni muayene istasyonları açılmıştır. Mekke'de yapılan misafirhane zaman zaman sağlık tedbirleri kapsamında kullanılmıştır. Bölgede gerekli yerlerde ve zamanlarda karantina uygulamalarına önem verilmiştir. Modern tıbbî cihaz, alet ve makinelerin kullanılmasına ve yaygınlaştırılmasına özen gösterilmiştir. Hicaz'dan dönenlerin sağlık durumları yakından takip edilerek salgının diğer şehirlere yayılması önlenmeye çalışılmıştır. Sahte bilimsel tahliller ve raporlarla koleranın kaynağının zezem suyu olduğuna dair art niyetli propagandalar yapan İngiliz kimyager Dr. Franklin'in çalışmalarına karşı Dr. Bonkowski'ye gerçekçi tahliller yaptırılmıştır. Böylece zezem suyunun temiz olduğu ve salgına neden olmadığı ortaya konulmuş ve İngilizlerin olumsuz algı yönetimlerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak II. Abdülhamid, Hicaz bölgesinde görülen salgın hastalıklara karşı etkin ve dinamik bir şekilde mücadele etmeye çalışmış ve aldığı tedbirlerle salgın hastalıkların hem Hicaz bölgesindeki etkisini azaltmada hem de hac dönüşü başka şehirlere sirayet etmesini engellemede önemli ve başarılı adımlar atmıştır. Arşiv belgelerinde görüldüğü üzere bölgede alınan tedbirler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki salgın hastalıklarla mücadele yöntemlerini ve Mekke ve Medine'ye verilen önemi ve yapılan sağlık hizmetlerini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Ağır, Sevda. *Osmanlıda Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Alıcı, Abdulvahap-Güler, Yunus. "Osmanlı Devleti'nin 1863-1879 Kolera Pandemisinde Salgınla Mücadelesi ve Aldığı Tedbirler". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 21 (2024), 139-161.
- Alp, Hüseyin. "Meşrutiyet Dönemi ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Hastalıklardan Korunma Üzerine Yapılan Çalışmalar (1908-1930)". *XIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Program ve Bildiri Özetleri Kitabı*. (Sivas: 2017).
- Ataseven, Asaf. "Gureba Hastanesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/202-204.
- Ayar, Mesut. *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Aydın, Erdem. "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Arşivleme ve Uygulama Merkezi Dergisi* 15 (2004), 286-205. — 34
- Barlak, Hasan. *Dinî ve Siyasî Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Hicaz (1876-1909)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Barlak, Hasan. "Sultan II. Abdülhamid'in Haremeyn Hassasiyeti". *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/17 (2019), 128-150.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).
- BOA, *Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM)*, Gömlek No. 567/1; 572/4; 574/13; 574/22; 586/18; 589/5; 589/8; 708/10.
- BOA, *Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO)*, 414/31027; 637/47718; 3489/261636-3; 2915/218551; 3207/240496.
- BOA, *Cevdet Evkaf (C.EV)*, 192/9580.
- BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)*, 350/41; 1086/34; 2174/122; 2185/30; 2333/19; 2596/57; 2713/41.

BOA, *Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)*, 65/83; 174/83; 232/41; 232/53; 232/56.

BOA, *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUI)*, 62/55.

BOA, *Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT)*, 851/5; 852/60.

BOA, *Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO)*, 64/22.

BOA, *Haritalar (HRT.h)*, 475; 483; 920; 1155.

BOA, *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*, 1129/47952; 1420/580075.

BOA, *Hazine-i Hâssa İradeler (HH.İ)*, 194/51; 195/70.

BOA, *İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)*, 321/13683.

BOA, *İrade Sıhhiye (İ.SH)*, 3/9.

BOA, *İrade Hususi (İ.HUS)*, 161/64.

BOA, *Maliye Nezâreti Evamir-i Maliye defterleri (ML.EVM.)* 180/13; 239/22; 239/67; 209/2; 209/16; 217/77; 270/21.

BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, 84/68.

BOA, *Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)*, 40/28; 2268/40.

BOA, *Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)*, 168/106; 283/26; 283/67; 283/75; 393/131.

BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, 18/106; 188/156; 296/187; 309/58.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.DH)*, 14/34.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.SH)*, 3/45; 1/48; 7/46; 7/51.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)*, 22/36.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRKAZJ)*, 25/54.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)*, 32/86; 35/96; 45/33.

Böke, Pelin. "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* VIII/18-19 (2009), 137-159.

Çakmak, Abdullah. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Hac Organizasyonunun

- Dönüşümü Bağlamında Mevkib-i Hacc-ı Şerif". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 173-191.
- Çalık, Ramazan – Tepekaya, Muzaffer. "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2006), 205-228.
- Çavuş, Remzi. "II. Abdülhamid Döneminde Dâülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi". *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2017), 46-61.
- Dâire-i Umûr-ı Sıhhiye, *Kıt'a-i Hicâziyye İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbîr-i Sıhhiye ve Tanzîfiyye Raporun Suret-i Tercümesi*. Dersaadet: Matbaa-i Osmâniyye, 1311.
- Demirci, Veysel. *H. 1301 (M.1884) Tarihli Salname Işığında II. Abdülhamid Dönemi Hicaz Vilayeti*. Kırşehir: Kırşehir Ahi Evren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Tezi, 2020.
- Demirkol, Kurtuluş. "Adana ve Kolera". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 56 (2018), 141-156.
- Göçer, Kenan. "Bezmiâlem Valide Sultan ve Gureba Hastanesi Vakfiyesi". *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2014), 123-150. — 36
- Göçer, Kenan. *Sosyo-Ekonomik Yönleri ile Bezm-i Alem Valide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Gönüllü, Ali Rıza. "Antalya'da Salgın Hastalıklar (1894 - 1922)". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XXIV/71 (2008), 445-484.
- Gül, Abdulkadir. "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* 41 (2009), 239-270.
- Güntan, Çağrı. *II. Abdülhamid Döneminde İmparatorluk İmajının Kamu Yapıları Aracılığı İle Osmanlı Kentine Yansıtılması*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Hicaz Sıhhiye Dâiresi, *İslâhât-ı Sıhhiye-i Hicâziyye Beyannâme*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329.
- Hicaz Vilayeti Salnamesi*. Hicaz: Hicaz Vilayeti Matbaası, 1301.
- Hicaz Vilayeti Salnamesi*. Mekke: y.y. 1306.

Hicaz Vilayeti Salnamesi. Hicaz: Matbaa-i Vilayet, 1309.

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı (İÜMK), *Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri*, Yer No. NEKYA90543/1; NEKYA90743/9; NEKYA90770/1; NEKYA90877/22; NEKYA90602/37; NEKYA779-54/33. Erişim tarihi. 23 Ağustos 2024.

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90770---0001.jpg>

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90543---0001.jpg>

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90743---0009.jpg>

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90877---0022.jpg>

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-54---0033.jpg>

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90602---0037.jpg>

İzğöer, Ahmet Zeki. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hastaneleri". *Medeniyet Bülteni*, 43 (2018). 23-29.

İzzeddin, Kasım. *Hicaz Sıhhiye İdaresi, Senevi Rapor: Hicaz'da Teşkilat ve Islahat-ı Sıhhiye 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328.

İzzeddin, Kasım. *Mekke-i Mükerreme'de Kolera ve Hıfzussıhha*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327.

İzzeddin, Kasım. *Hicaz Sıhhiye Merkezleri Hakkında Talimat*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330.

Karacaoğlu, Emre. "1901 İstanbul Veba Salgını Sırasında İstanbul'a Çağrılan Veba Uzmanlarına Dâir Bir Araştırma". *History Studies* 11/1 (2019), 179-201.

Kaya, Recep. "Abdülhamid Döneminde Tıp Alanında Modernleşme ve İlk Pandemi Tedbirleri". *Diyanet Aile Dergisi* 21 (2020), 66-69.

Kırat, Mevlüt. *1884 (H.1301) Tarihli Hicaz Vilayet Salnâmesi Transkripsiyon-Değerlendirme*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Tezi, 2019.

Köseoğlu, Mehmet - Kaya, Recep. "Selanik'te Görülen Salgın Hastalıklar ve Bu Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri (1875-1913)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7/4 (2020), 2811-2853.

Kuneralp, Sinan, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve

- Kolera". çev. Münir Atalar. OTAM 7 (1996). 497-511.
- Kumaş, Nursal. "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/21 (2011/2), 213-241.
- Kurşun, Zekeriya. "Hicaz (Osmanlı Dönemi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Hicaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/432-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Metin, İsmail. "Sosyal Hizmetler Bağlamında Mekke'de Osmanlı İzleri". *Turkish Studies* 10/1 (2015), 455-476.
- Metin, İsmail. "Osmanlıların Kâbe ve Mescid-i Haram Hizmetleri". *Turkish Studies* 10/2 (2015), 663-678.
- Mursal, Seçil. *Osmanlı Devleti'nde İlk Gureba Hastaneleri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. çev. Selahattin Erkanlı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Özcan, Azmi. "Şerîf Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. — 38
38/585-586. İstanbul: TDV Yayınları, 2021.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*. çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Sarıyıldız, Gülden. "II. Abdülhamit'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 14 (1994), 121-145.
- Sarıyıldız, Gülden. *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Sarıyıldız, Gülden. "XIX. Yüzyılda Hicaz'da Kolera ve Zenzem Suyu". *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-23 Eylül 1993) Bildiriler*. İstanbul: 1993. 2/295-300.
- Sarıyıldız, Gülden. "Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri". *Bellekten* C: LVII/222 (1994), 329-376.
- Sarıyıldız, Gülden. "Osmanlı Sıhhiye Rüsüm Tarifesi ve Muhtelit Rüsüm Tarifesi Komisyonları: Kapitülasyona Giden Bir Süreç". *Osmanlıdan Cumhuriyete Soyo-Kültürel-Siyasi Yansımalar*, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer

- Anısına*, ed. Gülden Sarıyıldız vd. (İstanbul: Derin Yayınları, 2015), 273-318.
- Sarıyıldız, Gülden. "Hicaz'da Salgın Hastalıklar ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler". *Tarih ve Toplum* 18/104 (1992), 18-24.
- Sarıyıldız, Gülden. "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını". *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000)* İstanbul: 2001.
- Şahin, Aysel. "Osmanlı Devleti'nde Hacılara Verilen Sağlık Hizmetleri". *Pearson Journal of Social Sciences Humanities* 6/14 (2021), 109-125.
- Tahsin, Hasan. *Coğrafya ve Tarih Hıttâ-i Hicâziyye ve Evsâfı Haremeyn eş-Şerîfeyn*. İstanbul: Sultan Ahmed Mekteb-i Sanayi, 1296.
- Yaşayanlar, İsmail. *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Yıldırım, Nuran. "Kolera Salgınlarında Alınan Karantina Önlemleri ve Osmanlı Toplumsal Yaşamındaki Yansımaları". ed. Esin Kahya vd. *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*. Ankara: Nobel Yayınları, 2006. 328-341.
- Yılmaz, Özgür. "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6/1 (2017), 23-55.
- Yılmaz, Sarper - Sırma, Ekrem. "Medine Gureba Hastanesi". *XIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi (Sivas, 18-21 Ekim 2017) Program ve Bildiri Özetleri Kitabı*. (2017), 80.
- Yiğit, Sibel Ceylan, "Arşiv Belgelerine Göre Filistin'de Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler Üzerine Bir Değerlendirme". *Journal of Islamicjerusalem Studies* 19/3 (2019), 335-354.